

**МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
ПЕНІТЕНЦІАРНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ**

Кафедра психології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ КЛІМАТ СІМ'Ї ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ
Я-КОНЦЕПЦІЇ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

Виконав:

Здобувач ступеня вищої
освіти магістра за спеціальністю
053 Психологія

_____ МИКОЛАЄНКО Марина Сергіївна
(підпис)

Науковий керівник:

доцент кафедри психології,
кандидат психологічних наук,
капітан внутрішньої служби

_____ ШАРАПОВА Юлія Володимирівна
(підпис)

Нормоконтролер:

доцент кафедри психології,
кандидат психологічних наук,
капітан внутрішньої служби

_____ ШАРАПОВА Юлія Володимирівна
(підпис)

Оцінка:

Національна шкала _____

Кількість балів: ___ Оцінка ECTS ___

Робота допущена до захисту в ЕК

« ___ » _____ 20__ року, протокол № _____
засідання кафедри психології

Чернігів – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ СІМ'Ї НА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	6
1.1. Сутність поняття та складові психологічного клімату сім'ї.....	6
1.2. Особливості формування Я-концепції у юнацькому віці.....	14
1.3. Вплив типу сімейного виховання на процес становлення особистості юнаків.....	28
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ СІМ'Ї ЯК ЧИННИКА ФОРМУВАННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	42
2.1. Організація емпіричного дослідження та обґрунтування вибору діагностичних методик.....	42
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження психологічного клімату сім'ї як чинника формування Я-концепції у юнацькому віці.....	47
2.3. Практичні рекомендації щодо поліпшення та стабілізації психологічних характеристик особистості у юнацькому віці та формування у них позитивної Я-концепції.....	57
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	66
ДОДАТКИ.....	72

ВСТУП

Сім'я є основним соціальним інститутом, який впливає на формування особистості, визначає ціннісні орієнтири, моделі поведінки та стиль спілкування, що засвоюються людиною ще з раннього дитинства. У юнацькому віці, коли відбувається активне самопізнання, формування самооцінки та осмислення власної ідентичності, психологічний клімат у сім'ї набуває особливої значущості. Саме атмосфера взаємин між членами сім'ї, рівень емоційної підтримки, прийняття та взаєморозуміння створюють основу для розвитку позитивної Я-концепції у молодій людині.

Актуальність дослідження психологічного клімату сім'ї як чинника формування Я-концепції обумовлена тим, що у юнацькому віці відбувається пошук себе, власних життєвих цінностей та ідеалів, що значною мірою залежить від емоційного фону в сімейному середовищі. Негативні аспекти сімейних взаємин, такі як конфлікти, байдужість чи надмірний контроль, можуть суттєво ускладнити процес становлення особистості, тоді як позитивний психологічний клімат сприяє розвитку впевненості в собі, самоповаги та самореалізації.

У сучасній психології питання формування Я-концепції вивчається з різних точок зору, але вплив сімейного середовища на цей процес потребує додаткового дослідження, особливо в контексті юнацького віку, коли відбувається становлення основних компонентів особистості. Вивчення цього питання дає змогу глибше зрозуміти механізми формування самоідентичності та розробити рекомендації для підтримки молоді в їхньому особистісному розвитку.

Мета цієї кваліфікаційної роботи полягає у вивченні впливу психологічного клімату сім'ї на формування Я-концепції в юнацькому віці, визначенні основних чинників, які сприяють або перешкоджають цьому процесу, а також розробці практичних рекомендацій для створення сприятливого сімейного середовища.

Об'єкт дослідження: Я-концепція в юнацькому віці.

Предмет дослідження: роль психологічного клімату сім'ї на формування Я-концепції в юнацькому віці.

Для досягнення поставленої мети ми окреслили перед собою наступні **завдання:**

1. Здійснити теоретичний аналіз літератури (вивчити поняття «психологічний клімат сім'ї», дослідити сутність і структуру Я-концепції, особливості її формування у юнацькому віці, визначити чинники, що впливають на формування Я-концепції, зокрема роль типу сімейного виховання).

2. Емпірично дослідити особливості формування Я-концепції в юнацькому віці, визначивши методи збору, обробки та аналізу даних, які дозволять вивчити вплив психологічного клімату сім'ї на цей процес. Провести діагностику самооцінки у вибраній групі молоді та оцінити психологічний клімат у їхніх сім'ях, щоб встановити зв'язок між характеристиками сімейного клімату та особливостями формування Я-концепції.

3. Проаналізувати специфіку впливу психологічного клімату у сім'ї як чиннику формування Я-концепції в юнацькому віці.

4. Розробити рекомендації для батьків, педагогів та психологів щодо створення сприятливого психологічного клімату в сім'ї з метою формування позитивної Я-концепції у молоді.

У процесі дослідження застосуємо такі **методи дослідження:** теоретичний аналіз відповідної наукової літератури, емпіричне дослідження впливу психологічного клімату на формування Я-концепції в юнацькому віці з використанням анкетувань, узагальнення провідних чинників впливу, систематизація.

Емпірична база дослідження становила 50 юнаків та дівчат віком 16-18 років, які представляють різні сімейні типи (повні, неповні), та одного з їх батьків. Респонденти - молоді люди перебувають у статусі студентів та курсантів закладів вищої освіти. Загальна вибірка склала 100 осіб.

Наукова новизна дослідження полягає у встановленні специфічних механізмів впливу психологічного клімату сім'ї на формування Я-концепції у

юнацькому віці, зокрема у визначенні ролі емоційної підтримки, конфліктності та довіри. Практичне значення отриманих результатів полягає у розробці рекомендацій для батьків, педагогів та психологів щодо створення сприятливого психологічного клімату в сім'ї.

Дослідження виконано в межах кафедральної науково-дослідної теми «Особливості розвитку самосвідомості особистості в умовах сучасного соціуму», затвердженої в рамках плану наукових досліджень кафедри психології.

Апробація матеріалів кваліфікаційної роботи – Миколаєнко М. Психологічний клімат сім'ї як чинник формування Я-концепції в юнацькому віці. *Інтеграція теорії у практику: проблеми, пошуки, перспективи в умовах євроінтеграційних процесів: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 22 листопада 2024 р.): у двох томах. Том 2 / голов. ред. В.Ф. Пузирний; Пенітенціарна академія України. Чернігів: ПАУ, 2024. С. 294-298.*

Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (72 найменування, з них 7 – іноземними мовами), трьох додатків на 13 сторінках. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи складає 87 сторінок, із них основного тексту – 69 сторінках. Робота проілюстрована 7 рисунками, 1 таблицею та 1 графіком.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ СІМ'Ї НА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

1.1. Сутність поняття та складові психологічного клімату сім'ї

Важливими умовами існування сім'ї є спільна діяльність і певна просторова локалізація - житло, будинок, власність як економічна основа її життя, а також загальнокультурне середовище в рамках загальної культури певного народу, конфесії, держави.

Таким чином, сім'я - це заснована на єдиній загальносімейній діяльності спільність людей, зв'язаних узами шлюбу - батьківства - спорідненості (кровної і духовної), здійснююча відтворення населення і спадкоємність сімейних поколінь, а також соціалізацію дітей і підтримку членів сім'ї.

Сім'я є первинною малою соціальною групою, найближчим середовищем формування особистості, сім'я впливає на потреби, соціальну активність і психологічний стан людини. Сім'я – це специфічна мала соціальна група людей, яка заснована на шлюбі або родинному зв'язку і функціонує на основі спільного побуту, матеріальної і моральної взаємодопомоги.

Значущість сім'ї визначається устремліннями кожного її члена. Якщо людина спирається на норми, цінності і думки членів своєї сім'ї, то вона виступає як референтна (значуща) група, з якою він співвідносить себе як з еталоном. Сім'я в даному випадку є джерелом соціальних установок і ціннісних орієнтації суб'єкта. Орієнтуючись на референтну групу, людина оцінює себе, свої вчинки, спосіб життя і ідеали. Таким чином, сім'я як референтна група має дві основні соціальні функції - нормативну і порівняльну.

Сім'я – це складна соціальна структура та найважливіша форма організації особистого життя, мала група, яка заснована на подружньому союзі, родинних зв'язках, тобто на багатогранних взаєминах між чоловіком і дружиною, батьками й дітьми, братами, сестрами, іншими родичами, котрі живуть разом і ведуть спільне господарство [56, с.26].

Значна кількість фахівців використовує визначення родини, запропоноване А. Г. Харчевим, який зазначав, що родина – це історично-конкретна система взаємин між подружжям, між батьками й дітьми, це мала соціальна група, члени якої зв'язані шлюбними чи батьківськими відносинами, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю, соціальна необхідність, обумовлена потребою суспільства у фізичному й духовному відтворенні населення [15, с. 53].

Ковальов С. В. відзначає, що сім'я - це мала соціальна група, яка відрізняється інтимно-особистісним характером об'єднання людей. Соціальна необхідність родини обумовлена потребою суспільства у виконанні родинної, репродуктивної й виховної функцій, що гарантує продовження існування самого людства [14, с. 26].

Сім'я є більш складною системою відносин, ніж шлюб, оскільки вона об'єднує не тільки подружжя, але і їхніх дітей, а також інших родичів. Сім'я розвивається разом з розвитком суспільства, під впливом соціально-економічних умов, таким чином, сім'я є продуктом історичного розвитку і кожна суспільно-економічна формація має властиві тільки їй шлюбно-сімейні відносини.

В цілому, під сім'єю розуміється конкретна історична система взаємовідносин між її членами, що об'єднує їх спільністю побуту, емоційним зв'язком та взаємними моральними зобов'язаннями [53, с. 9].

Сім'я – це природна соціальна група, в якій поступово формуються стереотипи поведінки. Ці стереотипи створюють певну структуру сімейних відносин, що визначає функціонування її членів, задаючи рамки їхньої поведінки та спрощуючи взаємодію між ними (С. Мінухін). Зазвичай члени сім'ї не усвідомлюють своєї належності до сімейної структури. Кожен партнер сприймає себе як незалежну особистість, яка взаємодіє з іншими незалежними особистостями. Водночас кожен розуміє, що його дії впливають на поведінку партнера. Одним із ключових завдань подружньої підсистеми є встановлення меж для кожного з партнерів, що забезпечує їм простір для задоволення власних психологічних потреб [62, с. 82].

Життєдіяльність сім'ї безпосередньо пов'язана із задоволенням певних потреб її членів, які й зумовлюють різні функції сім'ї.

До функцій сім'ї вчені відносять:

репродуктивну - забезпечення продовження роду шляхом народження та виховання дітей. Це біологічне відтворення людського роду, яке тісно пов'язане з викликами стабільності в сім'ї та умовами забезпечення дітей. Проблеми народжуваності також стосуються змін у взаємовідносинах подружжя й конфліктів, пов'язаних із соціально-економічними умовами;

виховну - духовне формування особистості. Сім'я створює умови для виховання дітей, впливаючи на кожного члена протягом життя, включаючи самовиховання подружжя та їх взаємовплив. На відміну від суспільного виховання, сімейне має яскраво виражений емоційний характер, оскільки будується на основі любові батьків до дітей і взаємних почуттів. Для якісного виховного впливу сім'я має засвоювати культуру взаємодії між її членами;

господарсько-побутову (господарсько-економічну) - підтримка та турбота між членами сім'ї, особливо щодо неповнолітніх, літніх чи непрацездатних осіб. Ця функція охоплює організацію харчування, ведення домашнього господарства, благоустрій житла, створення домашнього затишку, управління сімейним бюджетом. Крім того, саме в господарсько-побутовій сфері виявляються мотиваційні та вольові якості членів сім'ї, а також можливі конфліктні аспекти, які потребують вирішення;

рекреативну (від лат. *recreatio* – відновлення) – організація дозвілля, спрямована на підтримку фізичного і психологічного стану родини. Форми та види дозвілля залежать від культурного рівня, традицій, інтересів та вікових особливостей членів сім'ї, а також фінансових можливостей. Ця функція допомагає зберігати гармонію та благополуччя в сім'ї;

функцію соціального контролю - регулювання поведінки членів родини відповідно до норм суспільства та групових цінностей. Сім'я сприяє закріпленню моральних принципів, культурних традицій і соціально прийнятних стандартів поведінки;

регенеративну (від лат *regeneratio* - відродження) або соціально-статусну - передача членами сім'ї соціального статусу, прізвища, матеріальних благ та соціального становища;

психотерапевтичну функцію або емоційної підтримки – надання емоційної підтримки та психологічного захисту кожному члену сім'ї. Ця функція набуває особливого значення в умовах сучасних стресогенних впливів, сприяючи емоційній стабільності та створенню атмосфери взаємної підтримки, що є характерним для партнерської моделі сім'ї;

функцію статевого регулювання – упорядкування природних статевих потреб у межах подружніх відносин, забезпечення стабільності та гармонії в особистих стосунках [43, с. 102].

У подружній підсистемі виділяють чотири ключові ролі: «сексуальний партнер», «друг», «опікун» та «захисник». Кожна з цих ролей спрямована на задоволення відповідних потреб: сексуальних, побутових, потреб в емоційному зв'язку, теплих взаєминах і турботі.

За іншою класифікацією, подружні ролі поділяють на традиційні, товариські та партнерські. Узгодженість цих ролей впливає на характер взаємин подружжя.

Традиційні ролі припускають, що дружина займається народженням і вихованням дітей, створенням домашнього затишку, веденням господарства, а також пристосовується до залежності й обмежень у сфері діяльності. Чоловік, у свою чергу, бере на себе прийняття ключових рішень, підтримання авторитету в сім'ї, забезпечення економічної стабільності та захисту, а також виявляє емоційну вдячність дружині за її адаптивність.

Товариські ролі передбачають надання моральної підтримки, забезпечення сексуального задоволення, а також активне й цікаве спілкування як між подружжям, так і з оточенням.

Ролі партнерів вимагають від обох подружжя рівного економічного внеску відповідно до доходів, спільної відповідальності за дітей, участі у веденні господарства та розподілу правової відповідальності.

Характер рольових і міжособистісних взаємин у сім'ї суттєво впливає на емоційний стан її членів та психологічний клімат у родині, який відображає загальну атмосферу настрою й гармонії у стосунках.

Терміном «психологічний клімат» нині широко користуються як психологи, так і представники інших наук. Одну з перших спроб розкрити зміст поняття зробив В. Шепель. Він вважав, що під психологічним кліматом слід розуміти певне емоційне забарвлення психологічних зв'язків членів колективу, яке виникає на основі їх близькості, симпатії, співпадання характерів, інтересів і схильностей [39, с. 97].

Психологічний клімат сім'ї – це емоційно-психологічна атмосфера, яка складається в родині під час взаємодії її членів. Ця атмосфера виникає в результаті особистих контактів, коли всі взаємозв'язки між людьми набувають емоційного і психологічного забарвлення. Вона формується на основі ціннісних орієнтацій, моральних норм і інтересів членів сім'ї [10, с. 9].

Соціально-психологічний клімат є однією з ключових складових сімейного життя, оскільки відображає характерний і, зазвичай, стабільний емоційний фон кожного члена родини. Він ґрунтується на настроях, емоційних переживаннях і відносинах між членами сім'ї, а також на їхньому ставленні до інших людей і подій у навколишньому світі. Кожен член сім'ї впливає на психологічну атмосферу, сприяє формуванню міжособистісних відносин, а також впливає на самопочуття, самооцінку та життєстійкість усієї родини [10, с. 9].

Психологічний клімат сім'ї - це один із могутніх факторів емоційного впливу на дитину. Від атмосфери в сім'ї, морального обличчя батьків великою мірою залежать спрямованість активності дитини, її позитивне або негативне самопочуття, характер особистісних очікувань підростаючої особистості щодо оточуючих людей [10, с. 9].

Маценко Л. М. розглядає поняття «психологічного клімату» у кількох визначеннях:

психологічний клімат – це комплекс психологічних умов, які допомагають або заважають згуртуванню сім'ї;

психологічний клімат – це сукупність психологічних станів, настроїв, стосунків у родині;

психологічний клімат – це продукт діяльності членів сім'ї.

Розуміння один одного, повага, рівноправність, прийняття та підтримка поглядів членів сім'ї – це основи психологічного клімату родини [35, с. 37].

Також у психологічній науковій літературі для визначення «психологічного клімату сім'ї» використовують наступні синонімічні поняття: «психологічна атмосфера сім'ї», «емоційний клімат сім'ї», «соціально-психологічний клімат сім'ї».

Інші вчені визначають соціально-психологічний клімат сім'ї, як її узагальнену, інтегративну характеристику, яка відображає ступінь задоволеності подружжя основними аспектами життєдіяльності, загальним тоном та стилем спілкування [49, с. 58].

Психологічний клімат нерозривно пов'язаний із ідейно-моральними цінностями сім'ї і є показником якості міжособистісних стосунків між членами родини. Ось чому його нерідко називають морально-психологічним кліматом, маючи на увазі емоційну єдність, загальний стиль життя сім'ї, характер стосунків у ній.

Виділяють два типи психологічного клімату сім'ї: сприятливий та несприятливий. Представниками такої теорії розподілу є Н. Алексєєва, В. Сердюк, С. Кулаков, І. Шилов, І. Гребенніков. Ознаками сприятливого клімату є:

- згуртованість, гармонійна подружня сумісність, створення умов для всебічного розвитку кожного члена сім'ї;
- доброзичлива і водночас висока вимогливість до себе та один до одного;
- відчуття захищеності та задоволеності, як на емоційному, так і на фізичному рівні;
- усвідомлення внутрішньої відповідальності;
- прагнення чути й розуміти іншого;
- можливість відкрито висловлювати свої почуття та думки;

- бажання проводити час разом;
- здатність ефективно та справедливо розподіляти побутові обов'язки;
- відкритість сім'ї у стосунках із родичами, сусідами та знайомими, що характеризується доброзичливістю [35 с. 37].

До ознак несприятливого психологічного клімату відносять:

- відчуття тривожності у членів родини;
- емоційний дискомфорт;
- відчуження членів родини один від одного.

Усі ці чинники заважають нормальному функціонуванню сім'ї. Коли порушується одна з ключових функцій родини – зняття втоми та стресу через спілкування чи турботу одне про одного – у її членів виникає психоемоційна напруженість, схильність до конфліктів і дефіцит позитивних емоцій. Якщо родина не докладає зусиль для покращення ситуації, саме її існування опиняється під загрозою [16, с. 57].

На якість психологічного клімату сім'ї впливають два рівні соціального середовища:

Макросередовище - включає глобальні чинники, такі як стан економіки, рівень розвитку держави, загальна культура суспільства, якість міжособистісних відносин у соціумі, а також громадська свідомість. Ці аспекти формують загальні умови, в яких існує родина, і можуть як сприяти, так і перешкоджати створенню сприятливої атмосфери в сім'ї.

Мікросередовище - охоплює безпосереднє оточення сім'ї: її фінансовий і соціальний статус, характер діяльності кожного члена родини (професійної чи особистісної), розподіл сімейних ролей, а також якість взаємин, зокрема фізичної близькості. Саме ці фактори найбільш безпосередньо впливають на повсякденну атмосферу та гармонію у родині.

Структура сім'ї визначається як система духовних, моральних і родинних взаємин між подружжям, батьками, дітьми та іншими членами сім'ї. Характер цих відносин відіграє ключову роль у формуванні психологічного клімату. Наприклад, добровільний і узгоджений розподіл обов'язків між членами сім'ї

значно знижує ризик конфліктів і сприяє гармонійній взаємодії, що позитивно позначається на загальній атмосфері в родині.

Велике значення у збереженні позитивного психологічного клімату відіграє психологічна установка. Песимісти і оптимісти по-різному сприймають періоди, за яких превалюють позитивні і негативні емоції.

Ще одним важливим чинником співіснування в шлюбі є сприйняття партнерами часу. Приблизно тричі на день настає зміна настрою та фізичних сил. І часто у членів сім'ї вона не синхронізується. Вміння «підлаштуватися» одне до одного, не зашкоджуючи іншому, теж визначає сприятливість мікроклімату в родині [29, с. 83].

Важливим фактором, який значно впливає на емоційний стан людей, а отже й на психологічний клімат у сім'ї, є сезонні цикли. У весняно-літній період зазвичай домінують теплі, світлі, романтичні настрої, що сприяє створенню в родині доброзичливої атмосфери. Натомість восени та взимку недоліки у взаєностосунках стають помітнішими, і контроль над негативними, песимістичними емоціями значно ускладнюється [29, с. 84].

Загалом психологічний клімат сім'ї є ключовою умовою для психічного розвитку дитини, незалежно від її віку — від раннього дитинства до юнацького періоду. Родина є першим соціальним середовищем, яке формує дитину від народження і супроводжує її на шляху становлення як особистості. Саме від стосунків у сім'ї залежить, чи зможе дитина розвинути дивергентне мислення та сформуватися як гармонійна особистість.

Таким чином, психологічний клімат сім'ї можна визначити як:

- стан душевного благополуччя, що сприяє гармонійній адаптації членів родини до умов життя;
- стійкий емоційний настрій, який впливає на поведінку та діяльність усіх членів сім'ї;
- комплекс психологічних умов, що сприяють чи перешкоджають колективістичній єдності родини, сукупність соціально-духовних, психофізіологічних, емоційних станів, настроїв, відносин членів сім'ї.

1.2. Особливості формування Я-концепції у юнацькому віці

У сучасній психології Я-концепція розглядається як один з компонентів особистості та ставлення індивіда до самого себе. Поняття Я-концепція висловлює єдність і цілісність особистості з її суб'єктивною внутрішньою стороною, тобто те, що відомо індивіду про самого себе, яким він бачить, відчуває і уявляє себе сам [46, с. 522].

Формування Я-концепції особистості – довготривалий процес, який починається ще з раннього дитинства і триває усе життя. Відомий американський психолог Г. Олпорт пропонує наступні стадії формування цього психічного феномена в онтогенезі людини.

Перша стадія – відчуття свого тіла. Друга – відчуття самоідентичності, коли дитина усвідомлює саму себе як визначну і найбільш важливу особу. Третя стадія – формування самоповаги. На четвертій стадії відбувається розширення меж Самості. До 4-6-річного віку дитина починає усвідомлювати, що їй належить не тільки власне фізичне тіло, але також і значні елементи навколишнього світу, включаючи людей. П'ята стадія у віці 5-6 років характеризується початком формування Я-образу дитини. Шоста стадія (6-12 років) – усвідомленим раціональним керуванням своєї поведінки. На сьомій стадії, в юнацькому віці, відбувається оформлення Я-концепції та цілісного почуття «Я» [42, с. 46].

Р. Бернс розглядає Я-концепцію як систему уявлень індивіда, направлених на себе, яка включає в себе три складові:

- 1) когнітивну – образ Я-уявлення індивіда про самого себе (уявлення про свої якості, здібності, та зовнішні характеристики);
- 2) афективну або емоційну – самооцінка, ставлення до самого себе, в тому числі як і до власника своїх якостей. Необхідно підкреслити, що самооцінка завжди носить суб'єктивний характер і залежить або від власних суджень індивіда про себе, або від суджень інших людей;
- 3) поведінкову – ті конкретні дії, які можуть бути викликані образом «Я» і самооцінкою. Можна не реагувати на ставлення інших людей до себе, завдяки

різним засобам психологічного захисту, але неможливо протистояти самому собі. Ніхто не може змінити своє ставлення до самого себе просто так [53, с. 9].

І.С. Кон розрізняє поняття Я-концепції, як єдності самооцінки та уявлень індивіда про себе та «Образ Я», який може бути більш чи менш стійким. Також психолог виділяє «Я-реальне» - те, як індивід сприймає себе у даний момент, і «Я-ідеальне» - ідеальний образ себе. Розбіжність «Я-реального» і «Я-ідеального» є необхідною умовою цілеспрямованого виховання [46, с. 524].

К. Роджерс визначає особистість є не лише як модель досягнутого рівня розвитку, а й як потенційного, а терміни «Я» і Я-концепція застосовує як синоніми і визначає їх як «постійне ціле», що є результатом сприйняття «Я» або мене. Вчений вважав, що внутрішня структура «Я» формується в процесі взаємодій з довкіллям, зокрема зі значимими іншими (батьками, сестрами, братами тощо). Ще одна теза К. Роджерса свідчить, що Я-концепція містить не лише сприйняття того, які ми є, тобто «Я-реальне», а й те, якими ми хотіли би бути – іншими словами, «Я-ідеальне» [46, с. 524].

Юнацький вік традиційно вважається періодом інтенсивного – розвитку самосвідомості особистості. Цей процес детермінований, з одного боку, внутрішніми закономірностями розвитку, з іншого – об'єктивними обставинами, у яких відбувається становлення особистості.

Психологічна наука, зокрема вікова психологія, визначає юнацький вік як етап переходу до самостійності, розвитку світогляду, моральної свідомості й самосвідомості. З'являється активна життєва позиція, розуміння власної значущості. У цей період молода людина починає усвідомлювати себе як цілісну особистість, з'являються життєві плани, моральні орієнтири оцінювання дійсності. Юнаки та дівчата замислюються про проблеми добра і зла, справедливості й несправедливості, порядності й непорядності. Крім цих моральних проблем, у юнацькому віці формуються погляди: соціально-політичні, економічні, культурні, релігійні тощо. Формується індивідуальний стиль мислення, що розвивається під впливом типу нервової системи, темпераменту, соціальних умов, у яких виховувався юнак. Поняття юнацького

віку як окремого вікового періоду стало предметом психологічного дослідження наприкінці XIX століття. Питанням вікової періодизації присвячені наукові роботи зарубіжних дослідників: А. Бандури, Ф. Райса, Р. Селмана, А. Фрейда, З. Фрейда, Р. Хевігхерста, Е. Еріксона й інших. Питання юнацької психології вивчено в дослідженнях К. Юнга, К. Левіна й інших. Так, К. Юнг у теорії розвитку особистості виділив два періоди: першу та другу половину життя людини. Юнацький вік належить до першого періоду, який, за К. Юнгом, має деякі особливості. У людині переважає екстравертність, вона орієнтована на зовнішній світ, взаємодію космосу з навколишніми. Одним із ключових понять теорії особистості К. Юнга стало поняття самості, здобуття якої вчений називав індивідуалізацією. К. Левін розробляв теорію особистості в рамках гештальтпсихології, яку він назвав теорією психологічного поля. Теорія розглядає молодість як соціально-психологічне явище, обґрунтовуючи вплив зміни соціального становища на психічний розвиток особистості. Як зауважує Е. Еріксон, юнацький вік – це сенситивний етап для формування ідентичності молодшої людини, який здійснюється за рахунок наявних соціальних та індивідуально-особистісних виборів, ідентифікації та самовизначень [28, с. 156].

Розглянемо декілька періодизацій стадій розвитку особистості, щоб з'ясувати з дослідницької точки зору про початок і завершення юнацького віку. У запропонованій Д. Біррен класифікації вік від 17 до 25 років – це вік ранньої зрілості. У фокусі класифікації Д. Бромлей, що описує п'ять циклів людського життя, з 15 до 21 року – пізня юність, з 21 до 25 років – рання дорослість. Особливостями розвитку в цьому віковому періоді є високий рівень соціальної активності, формування власного життя, створення сім'ї, кола знайомств, що пов'язано з професійним освітою й роботою, освоювання нових соціальних ролей [47, с. 94].

Точка зору Е. Еріксона вказує на прямий зв'язок між юнацьким віком і кризою ідентичності, яка включає в себе соціальні й індивідуально-особистісні вибори, ідентифікацію та самовизначення. Його психосоціальна теорія акцентує увагу на процесі входження юнака в доросле життя, прийняття ним нових

соціальних ролей. У схемі життєвого циклу, описаного ним, юнацький період є п'ятою стадією, найважливішим етапом у психосоціальному розвитку особистості. Якщо процес входження молодшої людини в доросле життя успішний, в особистості розвивається новоутворення, яке він назвав еґо-ідентичності. Учений вважав, що юність є періодом остаточного формування домінуючої позитивної Еґо-ідентичності, коли найближче майбутнє починає інтегруватися в усвідомлене планування життя [28, с. 157].

В науковій літературі з вікової психології юність безперечно є одним із найбільш відповідальних етапів у процесі розвитку особистості, однак єдності щодо вікових рамок юнацького періоду серед учених немає. Це пояснюється з тим, що дослідники застосовують різні методологічні підходи до опису вікової періодизації. Наприклад, вік з 14 до 17 років в одних періодизаціях вважається підлітковим віком, в інших – юнацьким [28, с. 156]. Так, Е. Еріксон розділяє такі вікові етапи психосоціального розвитку: від 12 до 19 років (підлітковий і юнацький вік), від 20 до 25 років (рання зрілість). Сучасний психолог Г. Крайг класифікує підлітковий (юнацький) вік – від 12 до 19 років, а ранню дорослість – від 20 до 40 років. Ще більша невизначеність зберігається щодо верхньої межі юнацького віку, яка зумовлена історичними й соціальними чинниками. Однак, проаналізувавши наявні в науковій літературі вікові періодизації, бачимо, що в основному підлітковий і юнацький вік розглядається в періоді від 11 до 19 років, що має дві стадії – ранній і старший підлітковий вік (Ф. Райс), від 12 до 18 років (Ст. Квін), від 12 до 19 років (Е. Еріксон) [47, с. 94].

Зовнішніми обставинами, характерними для ранньої юності, є зміна соціального статусу, початок опанування новими видами діяльності, розширення соціальних контактів і новий зміст вимог, що пред'являються суспільством. Ці умови та необхідність визначення свого місця в житті, з якою стикається особистість, є основними аспектами соціальної ситуації розвитку і є причиною того, що, на думку Л. Божович, формується нова «духовна потреба» - потреба в життєвому самовизначенні [47, с. 94].

Закономірності розвитку особистості в ранньому юнацькому віці досліджував Р. Бернс. Він, зокрема, зазначав, що внутрішні конфлікти та стреси, характерні для цього періоду, пов'язані насамперед з необхідністю розриву емоційних зв'язків, що сформувалися в дитинстві, і з створенням нових відносин [6, с. 228]. У той же час цей період пропонує ширший спектр рольового вибору, оскільки індивіди інтегрують у нову систему відносин. Під час інтенсивного процесу соціалізації молоді стандарти та цінності суспільства можуть вступати в протиріччя з індивідуальними очікуваннями та усталеними моделями поведінки, що іноді призводить до рольових конфліктів. На думку, дослідників у цьому віці існує ще один тип внутрішнього конфлікту – це протиріччя між вимогами рольової поведінки і потребою в самореалізації, розрив між виконуваною роллю і справжнім «Я». Саме тому проблеми пошуку ідентичності і формування глобальної Я-концепції виступають на перший план.

Формування образу «Я» є основою для подальшого процесу самовизначення. Цей процес ґрунтовно досліджував І. Кон, який вважав головним психологічним досягненням у ранньому юнацькому віці - відкриття свого внутрішнього «Я», світу, в якому людина усвідомлює свою унікальність та неповторність. При цьому процес самоусвідомлення стає більш цілеспрямованим. На те, що формування образу «Я» молодій людині невіддільне від визначення нею власної моральної та соціальної позиції, ставлення до світу, вказує і А. Мудрик. Він підкреслював, що найважливішим моментному розвитку особистості є процес розпізнавання світу і себе в ньому [51, с. 199]. Потреба відокремитися від дорослих у юнацькому віці супроводжується прагненням до самопізнання та формування власної позиції, системи цінностей, світогляду й способу життя. Сформований світогляд стає основою для прийняття рішень і вибору особистості, визначаючи її бачення світу та себе в ньому. Таким чином, головними психологічними досягненнями ранньої юності є формування суб'єктивного образу світу, набуття соціального статусу, а також активне становлення основ світогляду. У цей період інтенсивно розгортається процес самовизначення, який виступає як «процес усвідомлення

себе у світі». Цей процес тісно пов'язаний із самореалізацією і проявляється у двох аспектах: зовнішній аспект – прагнення виділитися серед однолітків, підкреслити свою унікальність та індивідуальність, та внутрішній аспект – прагнення розкрити свої здібності та реалізувати потенціал у взаємодії зі світом.

Формування світогляду, визначення свого соціального статусу, вибір свого соціального статусу та засобів його досягнення саме їх В. Худік вважав основними потребами особистості в юнацькому віці. Він зазначав, що формування особистісного ставлення до подій і явищ, певних тенденцій у поведінці та діяльності залежить від домінуючих мотивів особистості. В той же час не можна сказати, що це є конкретне пояснення формування світоглядних установок. Як відомо, особливості мотиваційної та світоглядної сфер відрізняються залежно від віку. Це пов'язано з тим, що особливості мотиваційно-потребової сфери закладаються в ранньому дитинстві. Д. Фельдштейн також вважав, що процес самовизначення у ранньому дитинстві - це визначення ідентичності своєї позиції. Акцентуючи увагу на соціальному аспекті, він підкреслював, що основою цього процесу є «формування певної соціальної позиції особистості, яка поставлена в умови вибору життєвого шляху» [51, с. 199]. На думку М. Гінзбурга, самовизначення також є внутрішньою логікою психічного розвитку особистості та пов'язане з потребою в самореалізації. Отже, самовизначення – це частина системи уявлень особистості про часові перспективи, яке тісно пов'язане з її життєвими планами. Цей зв'язок стає очевидним, коли визначаються специфічні психологічні основи особистісного самовизначення в юнацькому віці.

Відповідаючи самому собі на питання «хто я?», «який я?», «до чого я прагну?», молода людина формує: 1) самосвідомість; 2) власний світогляд; 3) прагне самоствердити свою самостійність та оригінальність.

Процес самовизначення в юнацькому віці має глобальний характер. Він розглядається з різних точок зору, в рамках різних підходів, наявних у психологічній літературі. Аналіз досліджень, присвячених проблемі самовизначення, дозволяє зробити наступні висновки. Кожне з досліджень є

частиною загального процесу самовизначення. Його інтенсивність зазвичай зростає в цей період. Формування сприйняття особистісного світу та картини світу в цілому стає свідомим процесом і займає центральне місце в духовному пошуку. Поряд із самовизначенням у світогляді відбувається особистісне самовизначення людини, яке може розглядатися як у змістовному, так і в процесуальному аспектах. Змістовний аспект особистісного самовизначення полягає у формуванні цілісної «Я-концепції», яка містить уявлення про власні індивідуальні риси і наповнена відчуттям своєї неповторності та унікальності. Третій важливий елемент самовизначення в юнацькому віці – соціальне самовизначення. Він полягає у виборі молодою людиною соціального становища і визначенні свого місця в суспільстві [2, с. 270].

Розвиток самосвідомості – головний психологічний процес в юнацькому віці. Саме цей процес спонукає особистість узгоджувати всі свої прагнення і вчинки образом власного «Я». Усе це супроводжується різними видами діяльності, в якій приймає участь молода людина. У цей період розвивається самоствавлення як компонент самосвідомості, що дає змогу оцінювати власні здібності, якості, що дозволяє коригувати і вдосконалюватись як особистість.

Самосвідомість супроводжується соціально-психологічними протиріччями: з одного боку юнак сприймає себе як унікальну та нетипову особистість, він впевнений у власних силах та відчуває себе вище інших, з іншого боку відсутність досвіду, наявність сумнівів у власних силах, які він намагається перебороти [33, с. 119].

Розвиток самосвідомості в юнацькому віці спричинені змінами: суспільного становища та соціальних ролей; у змісті діяльності; у структурі спілкування та комунікації; зрушеннями у мотиваційній сфері та ціннісних орієнтаціях; у розвитку психічних процесів та здібностей, в т.ч. інтелекту та емоцій; появою нових питань про себе, нових контекстів та кутів зору, під якими юнак себе розглядає [2, с. 270].

Образ «Я» юнака також формується через сприйняття інших людей в оточенні. Соціально-психологічними особливостями цього періоду є набуття

комунікативного досвіду та формування світогляду і соціальних установок. Активність юнака наповнюється мотивацією здобуття знань з професійною метою, з'являються зовнішні соціальні та особистісні мотиви, переважно мотиви досягнення. Поряд з навчанням основним видом діяльності стає спілкування. У стосунках, побудованих на певних морально-етичних вимогах і соціальних нормах, міжособистісне спілкування молодих людей стає діяльністю, в якій формується спільний погляд на життя і майбутнє.

Характеризуючи самоствавлення в юнацькому віці, важливо підкреслити такі особливості: підвищений ступінь адекватності, стійкість структурних компонентів самоствавлення, сформованість загальних самоствавлень та їх чутливість до зовнішніх і внутрішніх впливів.

У юнаків рівень самоствавлення розвивається в рамках формування нового рівня самосвідомості. Одним із центральних моментів тут є зміна підстав і критеріїв самооцінки. За словами Виготського, самооцінка зміщується «із зовні у всередину» і набуває якісно іншої форми порівняно з критеріями оцінювання інших. Перехід від приватної до загальної та цілісної самооцінки (зміна підстав) створює умови для формування власного ставлення до себе в повному розумінні, яке є достатньо автономним від ставлення та оцінок інших, особистих успіхів і невдач та різних ситуативних впливів. В юнацький період завершується формування емоційно-ціннісного ставлення до себе, тобто «оперативна самооцінка» починає включати реакції на поведінку, власні погляди і переконання та результати діяльності. Самооцінка і самоствавлення взаємопов'язані, оскільки є компонентами однієї системи. Вони визначають адекватність чи неадекватність уявлень про себе у зв'язку з розвитком когнітивного компонента самосвідомості (самосприйняття компетентності) та мотивації до пізнання власної особистості. Таким чином, самосвідомість в юнацькому віці набуває якісно-специфічний характер. Вона пов'язана з необхідністю оцінювати якості своєї особистості з урахуванням конкретних життєвих устремлінь, у зв'язку з рішенням завдання професійного самовизначення [40, с. 14].

Багато дослідників зазначають, що самоприйняття юнаків залежить від типу сім'ї, особливостей взаємодії на рівні «батьки-дитина», а також від хороших чи поганих соціально-психологічних характеристик сім'ї. Процес самоприйняття набагато краще, успішніше і якісніше відбувається у дітей, які виховуються у відкритих, гнучких, інтегрованих, гармонійних і демократичних сім'ях, ніж у закритих, жорстких, дезінтегрованих, дисонуючих, прагматичних, бездіяльних і авторитарних. Для розвитку самопізнання дуже важливо, чи походить дитина з повної сім'ї, чи є сиротою або напівсиротою. Не слід ігнорувати, що фактор того, чи є дитина з багатодітної родини або єдиною дитиною, також має значний вплив на формування конструкту самосприйняття юнака.

Таким чином, багато соціально-психологічних чинників впливають на розвиток самоприйняття молодшої людини і прискорюють або ускладнюють загальний особистісний розвиток. І. Г. Чеснова виводить таку типологію залежності самооцінки особистості від ставлень батьків:

1) ехо-самооцінка як пряме відтворення оцінок батьків. Якщо дитині навіюється, «наклеюється» негативний образ себе, то вона цілковито приймає погляди батьків на себе, в якому домінують відчуття неповноцінності, меншwartості та неприйняття себе. Основна небезпека «ехо-самооцінки» полягає у формуванні крайньої залежності самоставлення особистості від зовнішніх оцінок значущих інших, що робить його неспроможним до вироблення власних внутрішніх критеріїв з метою позитивного самоставлення і самоприйняття;

2) змішана самооцінка як протиріччя власного «образу Я», що якраз формується, і є відголосками батьківського бачення дитини. Це вносить хаос і амбівалентність у самоприйняття особистості;

3) самооцінка як відтворення індивідом поглядів батьків, але надання цим поглядам іншої модальності й оцінки;

4) самооцінка як активна боротьба проти оцінок батьків з одночасним оцінюванням себе у рамках системи батьківських поглядів і цінностей;

5) самооцінка як відтворення негативної батьківської думки з підкресленим хизуванням із цього [61, с. 154].

Негативними факторами, що ускладнюють розвиток самосвідомості, є девіантний тип сім'ї, в якій виховується і навчається дитина. Алкоголізм, побої, наркоманія, розпуста та інші антисоціальні явища насичують мікроклімат таких сімей, гальмуючи і атрофуючи розвиток «Я». Це впливає на всі елементи самоприйняття. Несприятливе сімейне середовище часто породжує такі психогенні фактори, які призводять до того, що дитина віддає перевагу одному з батьків. Ці психологічні фактори є надзвичайно небезпечні для молодих людей.

Особливості формування гендерних ролей, таких як спілкування, стиль поведінки проявляються в стилі зовнішнього вигляду тощо. Асоціальні установки батьків впливають на перебіг самоприйняття молодого людини на основі невротизації, психопатології, слабкості та некерованості. Навіть у нормальних нуклеарних сім'ях через відмінності у внутрішньосімейних взаємодіях можуть виникати проблеми з самоприйняттям дітей. Гіперопіка, зневага та авторитарне ставлення до дітей по-різному впливають на розвиток юнацької самосвідомості [36, с. 56].

Загальновідомо, що спілкування є важливою діяльністю в юнацькому віці. Саме цей період є найгострішим і, мабуть, найкраще підходить для формування та розвитку самоприйняття. До важливих особистісних детермінантів формування самоприйняття в юнацькому віці належать здатність до самоспостереження, саморефлексії, самоаналізу та самоконтролю, і тільки активна потреба в пізнанні себе через елементи самоствавлення і самоствердження повинна привести безпосередньо до повної саморегуляції в процесі самоприйняття. Будь-яке порушення цього процесу неминуче позначається на якості інтроспективної системи молодого людини і руйнує механізми самопізнання, самооцінки і, зрештою, цілісного самоприйняття [50, с. 121].

Послідовно формується почуття ідентичності. Молоді люди намагаються створити єдиний образ світу, в якому мають бути інтегровані всі цінності та оцінки. У ранній юності вони намагаються переоцінити себе фізично, соціально та емоційно по відношенню до близьких їм людей і суспільства в цілому.

Пошук ідентичності може відбуватися по-різному. Одним із способів вирішення цього питання є програвання різних ролей. Деякі молоді люди починають адаптуватися до певних цілей через рольові ігри та моральні пошуки, тоді як інші взагалі уникають кризи ідентичності. Як правило, це ті, хто слідує сімейним цінностям і обирає шлях, рекомендований батьками. У багатьох випадках ідентичність набувається в процесі тривалого пошуку та спроб і помилок.

Ціннісні орієнтації відіграють важливу роль у процесі формування ідентичності. Ці компоненти структури особистості характеризують смислові аспекти спрямованості людини. Ціннісні орієнтації - це стійке утворення моральної свідомості, компонент світогляду, що виражає сутність людської моралі і є загальнокультурним та історичним орієнтиром. Формування почуття ідентичності пов'язане з усвідомленням власної цінності та компетентності. Важливу роль у цьому формуванні відіграють соціальні та професійні відносини. Ці відносини зумовлені винятковістю індивіда в межах референтної групи. Саме в цих відносинах формується самоприйняття себе як фахівця [61, с. 156].

Протягом юнацького віку особистість досягає значного рівня інтелектуального розвитку, розширює свій ментальний досвід, вперше глибоко досліджує свій внутрішній світ і унікальність, формує цілісне уявлення про себе, визначає життєві та професійні орієнтири, усвідомлено спрямовує зусилля на майбутнє, що є ознакою переходу до етапу дорослості. Юність як особлива соціально-психологічна і демографічна група відрізняється характерними цінностями, мовою, нормами поведінки, стилем життя, дозволенням і рішучістю у втіленні ідей, що відображає специфічну для цього віку соціальну та психологічну ситуацію розвитку [20, с. 112].

У старшому шкільному віці дитина спершу звертає увагу на особливості свого фізичного вигляду та привабливості, а згодом починає оцінювати свої духовні, морально-психологічні, інтелектуальні та вольові риси. Важливе значення в цьому процесі відіграє особистісна рефлексія — зосередження на власних діях, почуттях, переживаннях і їх співставлення з реальністю. У юності

рефлексія проявляється через постійне самоспостереження, самороздуми та самоаналіз, що сприяє роздумам про власне "Я": яким воно є зараз, яким хочеться бути і яким має бути. Таке заглиблення у себе знаходить відображення не лише у внутрішніх думках і мріях, але й у записах, наприклад, у веденні щоденника, який стає матеріальним вираженням рефлексії. Усвідомлення себе як унікальної особистості нерозривно пов'язане з розумінням соціального середовища, в якому живе старшокласник. Юнацька рефлексія спрямована на осмислення свого місця і призначення у світі [61, с. 157]. «Який мій життєвий ідеал?», «Хто мої друзі, і хто вороги?», «Ким я хочу стати?», «Що я можу зробити, щоб я і навколишній світ стали кращими?». Юнак, заглиблюючись у самоаналіз, прагне соціально-морального та духовного самовизначення. Хоча цей процес іноді може бути ілюзорним чи необґрунтованим, його наявність є ознакою розвиненої особистості та важливою передумовою для цілеспрямованого самовиховання. Рефлексія дозволяє молоді оцінювати життя, дивитися на нього з боку, що є важливим етапом психічного розвитку. Осмислення життя і свого місця в ньому сприяє глибокому розумінню взаємин із іншими, моральних основ стосунків і усвідомленню потреби в духовному розвитку [51, с. 200].

Самоаналіз, діалоги із собою та роздуми про власне «Я» допомагають юнакові визначити моральні мотиви своїх вчинків і сформуванню духовно-моральну позицію. Відкриття свого внутрішнього світу, усвідомлення плинності часу та формування цілісного уявлення про себе є свідченням переходу самосвідомості на новий якісний рівень.

Розвиток когнітивної сфери самосвідомості проявляється у зростанні значущості власних цінностей і посиленні прагнення до самовдосконалення в особистісному, психологічному та динамічному аспектах. Емоційна сфера зазнає змін через перехід від часткових оцінок себе, характерних для підліткового віку, до цілісного ставлення до своєї особистості. Регулятивний аспект самосвідомості розвивається через здатність відокремлювати конкретні успіхи чи невдачі від загального уявлення про свої здібності та можливості [45, с. 149].

Самоповага стає однією з ключових характеристик самосвідомості у юності. Вона відображає рівень прийняття чи неприйняття себе, задоволення собою, почуття гідності, узгодження реального «Я» з ідеальним. Висока самоповага свідчить про позитивне ставлення до себе, тоді як її зниження проявляється через негативне самосприйняття, що може призводити до труднощів у спілкуванні та відчуття самотності.

Молоді люди із заниженою самоповагою часто уникають діяльності, що передбачає конкуренцію, та сумніваються у своїх силах, що посилює низьку самооцінку. Загалом, розвиток самосвідомості старшокласників включає відкриття власного внутрішнього світу, усвідомлення плинності часу, формування цілісного уявлення про себе та виникнення самоповаги, що є важливим етапом становлення особистості [45, с. 150].

Важливою складовою особистісного розвитку юнака є формування його самосвідомості. Цей процес пов'язаний як із подальшим розумовим розвитком, так і з появою нових життєвих ситуацій та перспектив, під якими він оцінює себе. У зрілій юності людина здатна оперувати гіпотетичними твердженнями та уявленнями, що існують лише у думках, незалежно від їхньої практичної перевірки. Когнітивні орієнтації задовольняють потребу молодого людини у формуванні ідентичності, оскільки серед безлічі можливих варіантів вона має обирати конкретні. Ці вибори охоплюють професійні, особистісні, сексуальні та ідеологічні аспекти. У цей період самосвідомість розвивається інтенсивно, а процес становлення ідентичності тісно пов'язаний із рефлексією, що обумовлена когнітивними змінами, соціальними взаєминами та необхідністю вирішення внутрішніх конфліктів [46, с. 524].

Розвиток рефлексії та самосвідомості у юнацькому віці активізується під впливом кількох важливих факторів. Серед них: зростання соціального статусу (самостійність, престижність і значущість майбутньої професійної діяльності), зміна характеру діяльності (зосередження на навчанні та професійній підготовці), поява нових форм активності, які потребують більшої свободи вибору та самостійності, розширення соціального оточення та контактів,

збільшення числа значущих людей. Досягнення юридичної та громадянської зрілості також посилює відповідальність юнака за власні дії перед суспільством.

Ці фактори впливають на зміну критеріїв самооцінки, формування уявлення про себе, розвиток пізнавальних інтересів і соціальних мотивів, пов'язаних із навчальною та професійною діяльністю. Потреба у професійному самовизначенні, самоствердженні та суспільному визнанні сприяє подальшому розвитку самосвідомості. У структурі самосвідомості дедалі вагомішим стає професійний компонент, який психологи розглядають як професійну самосвідомість [46, с. 526].

Так, сферу потреб в юнацькому віці можна описати таким чином:

Фізіологічні потреби, серед яких особливо виділяються потяги до фізичної та сексуальної активності, до високої оцінки свого фізичного розвитку. Старшокласникам властива хвороблива увага до уявлень про норму у відношенні зростання тіла, його розміру, ваги, пропорцій, зачіски, обличчя, поведінки та рухів.

Потреба в безпеці в юнацькому віці підсилюється і реалізується не тільки у групі однолітків і в родині, але й з дорослими за межами родини. Спілкування з однолітками найповніше реалізує потребу в коханні, тому що спілкування з друзями стає інтимно-особистісним (дружба, кохання). Основою для вибору друга є відображення неусвідомлених потреб старшокласника, підтвердження свого «Я» у друзях, ідентифікація з другом, іноді аж до втрати власної індивідуальності, підтвердження в друзях свого доповнення; пошуки психологічного захисту, зразків для наслідування та ін. Юнацька сексуальність відрізняється від сексуальності дорослої людини, у якої гармонійно виражена єдність чуттєво-сексуального і духовного. Ці два потяги дозрівають не одночасно, до того ж по-різному у юнаків і дівчат. Дівчата раніше дозрівають фізіологічне, але потреба у ніжності, розумінні у них сильніша, ніж бажання фізіологічної близькості [42, с. 113].

Потреба в повазі, досягненні – це прагнення до успіху в діяльності. Реалізується вона юнаками по-різному: як бажання перевірити нові когнітивні

здібності, добитися поваги та високої соціальної оцінки, намагання показати себе з кращого боку перед представниками іншої статі та ін. [42, с. 113].

Потреба у самореалізації та розвиткові власного «Я» означає прояв своїх здібностей та їх подальше удосконалення. Вона пов'язана з мотивацією досягнення та перегукується з потребою у визнанні та прийнятті як члена суспільства.

Пошуки себе в юнацькому віці завершуються формуванням Я-концепції, яка поділяється на «Я-реальне» «Я-ідеальне». Між «Я-ідеальним» та «Я-реальним» існує істотна різниця: якщо у юнака високий рівень домагань і недостатньо усвідомлені можливості, то це призводить до невпевненості у собі, що зовні може виражатися в агресії, роздратованості [9, с. 80].

1.3. Вплив типу сімейного виховання на процес становлення особистості юнаків

Вирішення будь-яких проблем, які стосуються розвитку і виховання дитини, не може бути успішним без уважного аналізу їх під кутом зору змісту та умов конкретного вікового етапу, без врахування закономірностей онтогенезу в цілому, її психофізіологічних особливостей, а також без аналізу загального контексту сімейних стосунків, сімейної комунікації.

Особливості комунікативної взаємодії у сім'ї можуть сприяти або заважати, чи навіть спотворювати становлення життєвого задуму юної особистості, її картини світу, яка з часом вдосконалюється і довершується у міру дорослішання людини, здійснення її як особистості. Так, А. Шопенгауер порівнював життя з вишиванням, в якому кожному на протязі першої половини свого віку належить бачити лицьову сторону, а на протязі другої - виворіт; останній не настільки красивий, зате повчальний, бо дозволяє бачити зв'язок ниток [17, с. 74].

Юнацький вік – один із найскладніших і водночас один із найбільш важливих періодів у житті людини. За цей короткий період вона проходить великий шлях у своєму розвитку. Це час конфліктів з собою та іншими, який

супроводжується змінами настрою та нерозумінням себе. Це конфронтація з найближчими людьми, період виклику всім та бажання показати іншим, що «я щось значу». У цей час юнак починає аналізувати себе: «яка я людина?», «чого хочу в житті?», «чому до мене саме так ставляться?». Важливу роль у цьому процесі відіграє сім'я, що і зумовлює актуальність нашого дослідження.

Загалом, вчені стверджують, що юнацький вік є ключовим на етапі становлення емоційної сфери особистості. Адже у людини стають глибшими її особистісні переживання, з'являються нові почуття, нестабільна соціальна ситуація викликає у неї нові емоції. Це здійснює значний вплив на духовну сферу юнака, яка у цей час, перебуваючи на етапі розвитку та становлення, є нестійкою [45, с. 149].

Крім того, юнацтво є визначальним для розвитку самосвідомості та саморегуляції. Саме в цей віковий період перебудовуються попередні відносини дитини зі світом і самою собою, розвиваються процеси самоусвідомлення та самовизначення.

Паралельно з набуттям соціальної зрілості в юнацькому віці спостерігається висока гнучкість соціальних ролей – представники цього періоду прилаштовуються до людей різних статусів, статі та віку. Водночас має місце комунікативне експериментування, що сприяє накопиченню комунікативного досвіду юнаків, але й викликає певні розчарування. Залишається актуальним прагнення хлопців та дівчат перебувати у референтній групі, займати вагомий статус серед ровесників, що започаткувалось ще в підлітковому віці. Соціалізація в юнацькому віці досягає етапу інтеграції, тобто молоді люди намагаються налагодити з ровесниками взаємини, що характеризуються глибокою психологічною близькістю [14, с. 29].

Позитивна динаміка має місце у спілкуванні юнаків з дорослими. Досягнення поведінкової автономії юнаків визнається батьками, що послаблює конфліктність їх взаємин. У порівнянні з підлітками юнаки також виражають більш терпиме, лояльне та доброзичливе ставлення до батьків. При всьому

тяжінні до самостійності молоді люди гостро потребують життєвого досвіду і допомоги старших [14, с. 29].

В той же час гостро стоїть проблема виховання юнаків, формування їх характеру у колі сім'ї. Сімейні умови, рід занять, матеріальний рівень і рівень освіти батьків значною мірою зумовлює життєвий шлях дитини. Адже батьки впливають на дитину цілеспрямованим вихованням, яке зводиться до організації її життя в сім'ї і навчання тому, як себе поводити в системі міжособистісних відносин. При цьому очікування молодих людей щодо взаємин з батьками є досить різноплановими.

Оскільки батьки є авторитетними суб'єктами виховного впливу і володіють значним життєвим досвідом, то юнаки та дівчата потребують їх порад, підтримки, а здебільшого просто уваги до своїх особистісних проблем. Проте батькам часто бракує часу та бажання для відвертих розмов, а іноді вони створюють смисловий бар'єр у спілкуванні через свій скепсис, критику, безапеляційність і впевненість у непогрішності власного життєвого досвіду. Близькі до дорослості юнаки все ж таки чутливо реагують на взаємини між батьками, їх типовий емоційний стан, оптимістичне чи песимістичне сприймання життя в цілому та переймають особистий приклад батьків як зразок послідовності, стриманості і зрілості. Започатковане в підлітковому віці прагнення до дорослості посилює емансипацію юнаків щодо батьків. Однак поведінкова автономія юнаків випереджає емоційну, тому вони прагнуть самі контролювати свої дії, але мати емоційну підтримку батьків через спілкування. Батьки все ще суттєво впливають на самооцінку молодих людей, тому актуальним є визнання і схвалення значимими дорослими їх особистісних проявів. Хлопці та дівчата потребують адекватного вираження любові батьками до себе дитини – не фізичних, а вербальних виявів турботи, ласки [12, с. 217-219].

Вагомий внесок у дослідження проблеми розвитку особистості в сім'ї та характеру взаємовідносин між батьками та дітьми зробили такі вчені, як Д. Баумрінд, Е. Еріксон, Е. Маккобі. Проаналізувавши класифікації відомих

науковців, ми виявили, що типи відносин у сім'ях переважно розділяють за такими критеріями: ступінь контролю та емоційної близькості, міжособистісна дистантність, особливості відношення та прийняття дитини батьками [5, с. 12].

Вивчення психологічного благополуччя сім'ї, проблем виховання та батьківсько - дитячої взаємодії завжди має високу актуальність.

Батьківське ставлення та стилі виховання в родині обумовлюють виникнення різних типів сімейних стосунків, що впливають на розвиток особистості дитини, її самопізнання, ставлення до себе й саморегуляцію. Саме, родина забезпечує задоволення основних вітальних потреб дитини. Особливо важливою є потреба у формуванні позитивної «Я-концепції», задоволення якої вирішальним чином впливає на соціалізацію особистості, її адаптацію до соціального оточення та поведінку у різних соціальних контекстах [19, с. 142].

Батьківсько-дитячі стосунки характеризуються тісним взаємозв'язком та надзвичайною емоційною значущістю як для дитини, так і для батьків. Основою таких стосунків виступає батьківське ставлення, що є інтегративною характеристикою, яка включає систему емоцій та почуттів по відношенню до дитини, знань і уявлень про неї, та реалізуються у формі виховних стратегій.

Дитина визначається батьками як найвища цінність у їхньому житті, в той же час вона сприймається ними як об'єкт впливу, сценарного програмування або ж осередком своїх нереалізованих амбіційних прагнень, або можливістю виправити помилки минулого та майбутнього, засобом вирішення особистісних проблем, об'єктом маніпуляцій, який потрібно підлаштувати під певний батьківський «стандарт» [3, с. 19].

У психології стиль сімейного виховання прийнято визначати як своєрідне поєднання батьками соціальних вимог (очікувань) і контролюючих санкцій у своїх ставленнях до дитини. Обраний стиль, як правило, визначає систему виховання, якій притаманне більш-менш цілеспрямоване застосування методів і прийомів виховання, врахування того, що по відношенню до дитини можна допускати, а чого не можна, хоча не завжди усвідомлюється об'єктивно існуюча мінлива множинність цілей і завдань виховної роботи з дітьми [31, с. 291].

На вибір стилю родинного виховання впливають:

- типи темпераментів батьків, їх сумісність;
- традиції сімей, в яких виховувались самі батьки;
- науково – педагогічна література, яку читають батьки;
- рівень освіти батьків.

Стилі виховання в різні історичні епохи вивчали багато вчених, серед яких К. Леонгард, Я.А. Коменський, Й. Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо та ін.

А. Адлер досліджував проблему впливу стилів сімейного виховання на розвиток дитини. Він описав несприятливі ситуації дитинства, пов'язані з батьківським вихованням, на основі яких у дитини формуються хибні уявлення, та дійшов висновку, що батьківська зневага може перешкоджати розвитку у дитини соціального інтересу; потурання – до розвитку неадекватних уявлень дитини про себе; брак батьківської уваги позбавляє дитину можливості повірити в себе, і сміливості протидіяти новим викликам життя. А Адлер бачить розвиток у дитини адекватної самооцінки, віри в себе і вміння дотримуватися певних правил поведінки – найважливішими моментами в спілкуванні дітей та батьків [1, с. 119].

У науково-психологічній літературі виділяють наступні стилі сімейного виховання: потуральний, змагальний, розважливий, запобігливий, контролюючий, співчутливий та гармонійний [39, с. 116].

Авторитарний стиль (в основі - тактика диктату) означає пригнічування почуття гідності, ініціативи, самостійності одними членами сім'ї (найчастіше дорослими) у інших. Жорсткі накази, примус, свавілля батьків призводять до значних порушень у формуванні особистості дитини, насильство, тиск викликають у відповідь грубість, спалахи агресивності, брехливість, лицемірство, навіть відверту ненависть [5, с. 11].

У міру дорослішання юнаки стають все більш нетерплячими по відношенню до вимог авторитарних батьків. У юнацькому віці часті конфлікти можуть привести до негативних наслідків. Саме при авторитарному стилі сімейного виховання діти будуть породжувати конфлікти, ставлячись до

оточуючих з ворожістю. Батьки завжди приймають рішення за дитину самі, пригнічуючи тим самим ініціативу молоді людини, позбавляючи її можливості навчитися брати відповідальність за свої вчинки на себе.

Активні і сильні юнаки починають бунтувати, чинити опір, стаючи більш агресивними, можуть втікати з будинку. Боязкі і невпевнені в собі молоді люди із заниженою самооцінкою, навпаки, звикають у всьому слухатися батьків, не роблячи спроб вирішувати власні проблеми самостійно, завжди і у всьому покладаються на дорослих.

Для юнаків, які виховуються в авторитарних сім'ях характерні середні соціальні вміння, високий рівень тривожності, нестійка самооцінка, несамостійність і підвищена конформність до впливу ровесників.

Демократичний стиль (тактика співробітництва) передбачає не лише батьківську підтримку й допомогу дітям в їх окремих справах, а й взаєморозуміння, взаємоповагу дітей і батьків, встановлення взаємин, заснованих на паритетних основах, співчутті, співпереживанні, відповідальності за наслідки власної активності [43, с. 194].

При демократичному стилі виховання батьки заохочують будь-яку ініціативу дитини, самостійність, допомагають їй та враховують її потреби. Створюють в сім'ї атмосферу любові і турботи, демонструють своєму чаду доброзичливість, уважність, підтримку, залучають до обговорення сімейних проблем і враховують його думку при прийнятті рішень. В той же час вимагають від дитини усвідомлення своєї поведінки, виявляють твердість і послідовність у дотриманні дисципліни.

В таких сім'ях діти в юнацькому віці знаходяться в активній позиції, що підвищує впевненість у собі, своїх силах, прислухаються до порад батьків, розуміють слово «треба», вміють дисциплінувати себе і будувати відносини з однолітками. Батьки заохочують самостійність і особисту відповідальність юнака, встановлюють правила і стандарти, межі прийнятної поведінки і вимагають їх виконання, дають можливість дитині взяти на себе відповідальність за скоєні вчинки і дії.

Молода людина стає відповідальною, незалежною, компетентною, упевненою в собі з адекватною самооцінкою, вміє контролювати свої бажання і, як правило, домагається більших успіхів у житті. Вона знає, що батьки завжди зможуть її вислухати і допомогти.

Демократичний стиль виховання, як стверджують багато психологів, є найбільш ефективним стилем сімейного виховання [30, с. 171].

Ліберальний стиль (тактика невтручання). Система міжособистісних відносин у сім'ї будується на визнанні (доцільності) незалежного існування дорослих і дітей. Батьки як вихователі, за даним типом взаємин, найчастіше ухиляються від активного позитивного втручання в життя дитини. Вони використовують підкуп, щоб домогтися потрібної поведінки від дитини. Дітей, яких виховують ліберальні батьки, часто називають «розбещеними». Інакше кажучи, вони можуть роздобути все, що захочуть від батьків, провокуючи їх. Вони ростуть з браком самодисципліни, нерозвиненими соціальними та комунікативними навичками, дуже егоїстичними і невпевненими у собі [43, с. 195].

У таких батьків не вистачає терпіння і часу на дітей, тому вони воліють підкуповувати їх подарунками, надають повну самостійність дітям. Ліберальне ставлення батьків, здається, могло б сприяти успішному самовизначенню і формуванню відповідальної позиції особистості. Але для цього особистості потрібно вже мати чітку систему власних орієнтирів: цілі, принципи, морально-етичні еталони тощо. Оскільки суб'єктивна картина світу в юнацькому віці сформована не повністю, то молоді люди потребують допомоги для орієнтування в складному і мінливому світі. Якщо цю функцію не виконують батьки, вони шукають інших авторитетів, які часто суперечать один одному. Невизначеність суб'єктивних орієнтирів знижує самооцінку особистості, породжує почуття безпомічності, неспроможності знайти свій шлях у житті. І в таких умовах ліберальна позиція батьків сприймається юнаками як відстороненість, байдужість, навіть як егоїзм. «Їм немає діла до мене!» – думають у таких

випадках діти. Отже, надання в юнацькому віці надмірної свободи так само небезпечно для становлення їх особистості, як і надмірне її обмеження.

Крім того, були проведені дослідження, які показали зв'язок між ліберальним стилем виховання і зловживанням наркотиками і алкоголем.

Потуральний стиль (тактика опіки й безоглядної любові). Батьки власними зусиллями, працею намагаються задовольнити всі потреби дитини, відгороджуючи її від будь-яких турбот, складнощів тощо. При потуральному стилі виховання батьки турботливі, уважні, мають тісні взаємини зі своїми дітьми. Вони дають можливість дитині проявити себе, показати свої здібності, відкрити індивідуальність. Батьки щиро вважають, що таким чином навчать їх розрізняти, що правильно, що неправильно. Таким батькам складно встановити межі дозволеного, допустимого поведінки своїх дітей. Вони частенько заохочують надто розкуту і недоречну поведінку своєї дитини [43, с. 197].

Відтак дитина, яка штучно позбавлена можливості проявляти себе в досягненні певних результатів, відповідати за наслідки своїх дій тощо, зростає інфантильною, безпорадною, безініціативною, уникає відповідальності за певні дії, рішення. Домінуючою характеристикою молодого людини, що зростає в умовах потурального стилю є егоцентризм.

В юнацькому віці при потуральному стилі виховання від звички задоволення будь-яких бажань недалеко і до формування дуже небезпечної схильності - обов'язково все в житті спробувати [42, с. 273].

Нестійкий (хаотичний) стиль, для якого характерний непрогнозований перехід батьків від одного до іншого стилю ставлення до дитини. Такі «перепади» народжують у неї недовіру до батьків, відчуженість, формують установки реагувати не на зміст звертань, вимог, а на форму. Для задоволення своїх індивідуалістичних потреб діти зазвичай намагаються використати ситуативно сприятливий емоційний фон стосунків з батьком або матір'ю [43, с. 198].

При такому стилі виховання фруструється одна з важливих базових потреб особистості - потреба в стабільності і впорядкованості навколишнього світу, наявності чітких орієнтирів у поведінці і оцінках.

Непередбачуваність батьківських реакцій позбавляє молоду людину відчуття стабільності і провокує підвищену тривожність, невпевненість, імпульсивність, а в складних ситуаціях навіть агресивність і некерованість, соціальну дезадаптацію.

При такому вихованні у юнаків не формуються функція самоконтролю і почуття відповідальності, у них відзначаються незрілість суджень, занижена самооцінка.

Змагальний стиль. Батьки з раннього віку вбачають у діях своєї дитини щось видатне і незвичайне, постійно заохочують активність самої дитини, іноді не лише морального, але й матеріального характеру. Батьки постійно порівнюють свою дитину з іншими й дуже страждають, якщо це порівняння не на її користь. З рештою дитина стає цілком переконаною у своїй перевазі над іншими дітьми. Якщо ж вона зазнає поразки, це може призвести до апатії чи навіть депресії [43, с. 199].

Змагальний стиль сімейного виховання передбачає використання як заохочення, так і покарання. Однак, якщо поведінка дитини порушує норми, які прийняті в родині, покарання може бути не тільки суворим, але й невиправдано жорстоким. Внаслідок такого виховання формується пошуковий соціально-психологічний тип особистості дитини.

Розважливий стиль сімейного виховання передбачає, що від самого початку дитині надано повну свободу дій, можливість набувати особистого досвіду шляхом власних спроб і помилок. Педагогічний арсенал таких батьків виключає окрики, гримання та докори: батьки вважають, що активність дитини повинна мати природний вихід. У таких сім'ях складаються теплі, добрі та відверті взаємини. Діти разом із дорослими беруть участь у сімейних радах, розв'язанні сімейних ситуацій. У вихованні своїх дітей вони повністю

виключають покарання, бо вважають, що дитина сама здатна обрати собі діяльність до душі, а вони мають право лише на пораду [43, с. 199].

Результатом такого стилю сімейного виховання є сентизивний соціально-психологічний тип особистості, тобто для молодшої людини характерні надмірна чутливість, лякливість, сором'язливість, вразливість, боязливість.

Запобігливий стиль - можуть спричинити як патологічна хворобливість дитини, так і особливості характеру батьків. Вони ані на хвилину не залишають дитину без догляду та опіки. Дитина в такій родині практично позбавлені активної діяльності, лише батьки визначають коло її інтересів, ініціюють дитячі ігри, регламентують її поведінку. У процесі запобігливого стилю виховання формується інфантильний соціально - психологічний тип особистості.

Контролюючий стиль сімейного виховання. За контролюючого стилю сімейного виховання формується тривожний соціально - психологічний тип особистості. Цьому сприяють будь-які з причин: дитина виховується або в дитячому будинку, або в родині опікунів, які досить жорстоко поведуться з нею; дитина тривалий час живе без батьків: можливо, вона перебувала в лікарському закладі, де до неї ставилися інакше, ніж у родині. При цьому дитина могла зазнати стресового стану у зв'язку із жорстокістю дорослих, унаслідок чого замкнулася в собі, стала злою і агресивною; батьки автоматично перенесли жорстокий стиль виховання родини, у якій вони виховувалися, на власну сім'ю; дорослі зважають на думку інших людей про власних дітей і керуються нею [43, с. 200].

У таких родинах воля дитини суворо регламентується та контролюється: батьки диктують дитині, як одягатися, з ким дружити, визначають її режим дня. Вони досить активно застосовують методи покарання: це може бути і командний тон, і гримання, і фізичне покарання, причому часто жорстоке. У подібних родинах діти позбавлені батьківської ласки, тепла та підтримки.

Співчутливий стиль. Умовою формування співчутливого стилю виховання є недостатній матеріальний статок родини, погані побутові умови, відсутність духовної спорідненості членів родини або одного із батьків. У таких сім'ях

дитина змалку залишається без належного нагляду. За відсутністю вікового ігрового матеріалу дитина базує свої ігри на трудових операціях, які виконують її батьки або інші близькі їй люди. Таким чином, дитина рано починає доросле життя та трудову діяльність, активно допомагаючи батькам. Такі діти переймаються проблемами своїх батьків через плідну та активну працю, однак при цьому вони дуже замикаються на житті родини. Зазвичай вони малоактивні, безініціативні, зі звуженим кругозором. За такого стилю сімейного виховання немає потреби використовувати методи заохочення або покарання: в цій обстановці діти дорослішають досить рано, бачать і розуміють як труднощі, з якими стикається родина, так і ті радощі, якими вона живе. За співчутливого стилю сімейного виховання формується інтровертований соціально-психологічний тип особистості.

Гармонійний стиль сімейного виховання. Суть гармонійного стилю виховання вбачається вже в його назві: гармонійний стиль виховання формує гармонійно-соціальний тип особистості. У таких родинах дитина завжди бажана, батьки задовго до її народження міркують над тим, якою людиною вони хочуть виховати та виростити її. Дитина народжується, виховується і росте в теплій і дружній атмосфері, батьки приділяють велику увагу формуванню традицій і звичаїв родини, яких вони й самі суворо дотримуються [43, с. 201].

Діти такого стилю виховання вже з раннього дитинства виявляють розважливість і вміння мотивувати свої вчинки, бо батьки мотивовано й усвідомлено поводять себе. Цим дітям властиві такі якості, як врівноваженість і відповідальність, слухняність і поступливість, непримиренність до недоліків і негативних вчинків інших, правдивість, щирість і ввічливість, реальність оцінки власних можливостей і наполегливість у досягненні мети.

Визначити тип виховного процесу допомагають такі критерії: рівень протекції, тобто міра зайнятості батьків, оцінка того, скільки сил, часу, уваги батьки приділяють дитині; рівень задоволення потреб (матеріально-побутових і духовних); ступінь вимог - кількість і якість обов'язків дитини; ступінь заборон

- міра самостійності дитини, можливість самій обирати спосіб поведінки; суворість санкцій; стійкість стилю виховання [59, с. 121].

До негармонійних стилів сімейного виховання відносять:

Гіпопротекція - недостатність опіки й контролю за поведінкою дитини, яка доходить інколи до повної байдужості, частіше проявляється як нестача уваги й турботи про фізичний і духовний розвиток саме в юнацькому віці. Прихована гіпопротекція спостерігається під час формально присутнього контролю, реального дефіциту тепла й піклування. Цей тип виховання особливо несприятливий для підлітків та юнаків з акцентуаціями за нестійким і конформним типами, провокуючи асоціальну поведінку - утечі з дому, бродяжництво. В основі цього типу психопатичного розвитку може лежати фрустрація потреби в любові, приналежності, емоційне відсторонення молодих людей, відстороненість від сімейних стосунків.

Домінуюча гіперпротекція - увага й турбота про юнаків поєднується з дрібним контролем, заборонами, що посилює несамоствійність, безініціативність, нерішучість, невміння постояти за себе. Таке ставлення батьків викликає почуття протесту, різко посилює реакції емансипації.

Спотворююча гіперпротекція - виховання за типом «кумир сім'ї», потакання всім бажанням дитини, надмірне обожнення, і як результат - надмірно високий рівень прив'язаності дитини, нестримне прагнення до лідерства, які співзвучні з недостатньою наполегливістю й опорою на власні ресурси. Сприяє формуванню психопатій істеричного кола.

Емоційне відсторонення - ігнорування потреб молодшої людини, нерідко жорстоке ставлення до нього. Приховане емоційне відсторонення проявляється в глобальному незадоволенні дитиною, постійним відчуттям батьків, що вона не «та», не «така». Інколи воно маскується надмірною турботою, але виявляє себе роздратованістю, недостатньою відвертістю в спілкуванні.

Підвищена моральна відповідальність - невідповідні вікові й реальним можливостям дитини вимоги почуття обов'язку, порядності, чесності, покладання на дитину в юнацькому віці відповідальності за життя й

благополуччя близьких, очікування значних успіхів у житті - усе це поєднується з ігноруванням її реальних потреб, власних інтересів, недостатньою увагою до психофізичних особливостей. Юнаку насильно приписується статус «голови сім'ї» з усіма вимогами піклування й опіки «мами-дитини».

Найбільшу небезпеку для здоров'я дитини становить непослідовний або альтернуючий (змінний, такий, що чергується) стиль виховання, неузгодженість і суперечливість установок батьків на процес виховання, оскільки непередбачуваність реакцій батьків позбавляє дитину відчуття стабільності довкілля, породжуючи в неї підвищену тривожність [57, с. 76].

Вивчення практики сімейного виховання показує, що воно значною мірою визначається принципами і характером виховання, якого дотримуються батьки як вихователі (авторитарне, демократичне, гуманістичне). У тій родині, де здійснюється гуманістичне виховання як процес міжособистісної взаємодії батьків і дітей (суб'єкт-суб'єктна взаємодія), суб'єкти сприймають один одного як неповторну людську цінність, створюють умови для повноцінного розвитку всіх членів родини.

Загалом, стилі батьківської поведінки в чистому вигляді реалізуються дуже рідко, переважають змішані стилі. Крім того, часто батько і мати демонструють різні стилі поведінки стосовно до виховання дитини [3, с. 20].

Часто при виборі стилю сімейного виховання батьки обирають різні несприятливі для особистісного розвитку юнаків тактики, у зв'язку з чим і виникають різноманітні акцентуації характеру та інші відхилення у поведінці в юнацькому віці. Тому важливим є створення довірливої атмосфери між дорослим і юнаком, розуміння закономірностей розвитку дитини, усвідомлення розуміння батьками своєї відповідальності за максимальне забезпечення дитині повноцінного життя в майбутньому.

У підсумку зауважимо, що в реальному житті все набагато складніше, ніж у будь-якій класифікації. У сім'ях батьки зазвичай дотримуються різних типів поведінки. Окрім цього, батько, мати, бабуся, дідусь можуть конфліктувати один з одним, відстоювати свій, «єдино правильний» стиль виховання. Кожний

конкретний випадок завжди індивідуальний, як і кожна людина з її суб'єктивністю та неповторністю. У будь-якому разі батькам необхідно тонко відчувати індивідуальні, вікові особливості своєї дитини й бути готовими до свідомого пошуку найбільш ефективного стилю її виховання.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ СІМ'Ї ЯК ЧИННИКА ФОРМУВАННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

2.1. Організація емпіричного дослідження та обґрунтування вибору діагностичних методик

Провівши теоретичне дослідження впливу психологічного клімату сім'ї на формування Я-концепції в юнацькому віці, маємо потребу емпірично виявити зв'язок для подальшої розробки рекомендацій щодо оптимізації цього процесу.

Кожна людина по-різному оцінює різні свої якості: якісь з них оцінюються високо, інші - низько. Диференційованість самооцінки показує, наскільки великий розкид в оцінках індивідом різних своїх проявів. Тут знову постає проблема з'ясування того, який ступінь диференційованості самооцінки може вважатися найкращим для гармонійного існування та розвитку особистості. Самооцінка може бути охарактеризована з погляду її оптимальності. Найчастіше зустрічається думка, згідно з якою ознакою позитивної Я-концепції прийнято вважати високу самооцінку.

Самооцінка може мати різний ступінь стійкості: високий, середній і низьким. Стійка самооцінка практично не змінюється протягом усього життя, незважаючи на навіть сильні впливи, і зберігає високий або низький рівень. Нестійка самооцінка, навпаки, постійно змінюється, найчастіше під впливом незначних впливів.

В той же час на самооцінку впливає і сімейне виховання, вплив якого проявляється через такі механізми.

По-перше, стиль виховання впливає на те, як дитина в юнацькому віці бачить себе та світ. Наприклад, авторитарне виховання, коли батьки контролюють інтереси юнака та не дозволяють йому виражати свої погляди, може привести до зниження самооцінки.

По-друге, сімейний клімат може впливати на самооцінку молодого людини. Позитивне, любляче та підтримуюче середовище може допомогти юнаку

розвивати позитивну самооцінку, тоді як негативне або конфліктне середовище може призвести до зниження самооцінки.

По-третє, сімейне виховання може впливати на цінності та переконання юнаків, які також можуть впливати на його самооцінку. Наприклад, якщо батьки ставляться до дитини з повагою та підтримкою, це може підтримувати в молодій людини переконання про свою важливість та цінність, що позитивно впливає на її самооцінку.

Основні етапи емпіричного дослідження:

1. Складання плану дослідження. На цьому етапі проводився підбір психодіагностичних методів і були обрані методи, критерії математичної обробки даних. Серед використаних методів дослідження: теоретичні - методи аналізу та синтезу, інтерпретації та узагальнення; емпіричні: методи тестування та математична статистика.

Для проведення дослідження використовувалися методики: «Шкала самооцінки» (додаток А), «Психологічний клімат сім'ї» (Додаток Б), тест на виявлення батьківського стилю спілкування з дитиною (за Оленою Мерзляковою) (додаток В). Далі наводяться їх характеристики.

Методика «Шкала самооцінки» (підлітковий, юнацький вік).

Хід проведення: досліджуваному пропонується тест-опитувальник, який містить 32 твердження, з приводу яких можливі 5 варіантів відповідей, кожний із яких кодується балами за схемою: дуже часто – 4 бали, часто – 3 бали, іноді – 2 бали, рідко – 1 бал, ніколи – 0 балів.

Інструкція: «Необхідно уважно прочитати речення-судження і висловіть по чотирьох бальній системі своє ставлення до них. При цьому бали повинні означати: «Я думаю про це: «дуже часто», «часто», «іноді», «рідко», «ніколи». У бланку відповідей у відповідну графу праворуч ставиться знак «+» (плюс)».

Отримані результати дослідження обробляються та інтерпретуються за таким принципом:

Сума балів від 0 до 43 засвідчує високий рівень самооцінки, за якого людина, як правило, виявляється не обтяженою «комплексом неповноцінності».

Особистість адекватно реагує на зауваження інших і рідко сумнівається у своїх діях. Характеризує впевнену у своїх діях людину.

Сума балів від 43 до 86 вказує на середній рівень самооцінки, за якого молода людина рідко страждає від «комплексу неповноцінності» і лише час від часу старається пристосуватися до думки інших.

Сума балів від 86 до 128 вказує на низький рівень самооцінки, за якого юнаки хворобливо переносять критичні зауваження на свою адресу, сумнівається у правильності своїх дій, стараються завжди рахуватися з думкою інших і часто страждають від «комплексу неповноцінності».

Методика «Психологічний клімат сім'ї» була обрана для того, щоб зрозуміти, як самі батьки можуть оцінити клімат у їхній родині. Чи це стійкий – негативний психологічний клімат; чи це нестійкий, перемінний психологічний клімат; чи це невизначений психологічний клімат; або ж у сім'ї визначається стійкий – позитивний психологічний клімат.

Для визначення рівня психологічного клімату у сім'ї застосовувався адаптований тест дослідження психологічного клімату сім'ї. Методика включає чотири шкали (біополя сім'ї):

- Стійкий - негативний психологічний клімат;
- Нестійкий, перемінний психологічний клімат;
- Невизначений психологічний клімат;
- Стійкий - позитивний психологічний клімат сім'ї.

Хід проведення: Опитувальник складається із 35 тверджень, за кожну відповідь «так» або «ні» нараховується 1 бал, якщо відповідь співпадає з ключем. Опитувальник розрахований на самостійне заповнення досліджуваними.

Отримані результати дослідження обробляються та інтерпретуються за таким принципом:

Сума балів від 23 до 35 – вказує на стійкий сприятливий емоційний і психологічний клімат сім'ї.

Сума балів від 16 до 22 – означає, що в родині нормальний психологічний клімат, з переважаючим позитивним настроєм, але є деякі негативні фактори.

Сума балів від 9 до 15 – нестабільний клімат в родині з мінливим настроєм. Така картина часто спостерігається в сім'ях, де починається розчарування в партнері та присутня напруга в стосунках. Це уже серйозний сигнал, що потрібен порятунок сім'ї.

0-8 балів – стабільно негативний клімат, при якому не за горами розлучення. При цьому обоє усвідомлюють, що спільне життя є нестерпним, тому розтавання може стати вирішенням проблеми.

Тест на виявлення батьківського стилю спілкування з дитиною (за Оленою Мерзляковою).

Запропонована методика – спрощений і дещо модифікований варіант відомого в середовищі психологів тесту батьківського ставлення А. Я. Варга, В. В. Століна. Запропоновані 42 твердження, які відображають можливе ставлення батька або матері до власної дитини. Якщо респондент згоден з тим чи іншим твердженням – це фіксується у бланку для відповідей поруч з номером твердження позначку «+» або «так». Якщо не згоден – відповідно позначку «-» або «ні». Підраховується кількість позитивних відповідей «так» за кожним рядком у бланку-таблиці. Підраховується кількість «+» в кожному рядку.

1. 7. 13. 19. 25. 31. 37. $\sum$ «+» Прийняття дитини
2. 8. 14. 20. 26. 32. 38. $\sum$ «+» Відторгнення дитини
3. 9. 15. 21. 27. 33. 39. $\sum$ «+» Кооперація
4. 10. 16. 22. 28. 34. 40. $\sum$ «+» Симбіоз з дитиною
5. 11. 17. 23. 29. 35. 41. $\sum$ «+» Контроль
6. 12. 18. 24. 30. 36. 42. $\sum$ «+» Ставлення до невдач

Шкала «Прийняття дитини» та «Відторгнення дитини». В ідеалі шкала «Прийняття дитини» повинна набрати якнайбільше балів, а шкала «Відторгнення» – якнайменше або зовсім не набрати. Однак, в реальному житті не все буває ідеально. Високі бали за шкалою «Прийняття» (6–7 балів) свідчать про те, що батько або мати має виражене позитивне ставлення до дитини. Дорослий приймає дитину такою, яка вона є, поважає і визнає її індивідуальність, схвалює її інтереси, підтримує плани, проводить з нею чимало часу і не шкодує

про це. Високі ж бали за шкалою «Відторгнення» свідчать про те, що доросла людина відчуває стосовно дитини частіше негативні почуття: роздратування, злість, досаду. Такий дорослий частіше вважатиме дитину невдахою, не вірить у її майбутнє, низько оцінює її здібності і нерідко своїм ставленням травмує дитину.

Шкала «Кооперація». Високі бали за шкалою «Кооперація» (7–8 балів) є ознакою того, що дорослий виявляє щирий інтерес до того, що цікаве дитині, високо оцінює її здібності, заохочує самостійність та ініціативу, намагається бути з нею на рівних. Такі батьки, як правило, довіряють своїм дітям та намагаються зрозуміти їхню точку зору під час вирішення суперечливих питань. Низькі бали по цій шкалі (1–2 бали) свідчать про те, що дорослий стосовно дитини поводить навпаки і не може претендувати на роль гарного педагога.

Шкала «Симбіоз». Високі бали за шкалою «симбіоз» (6–7 балів) достатні для того, щоб зробити висновок про те, що ця доросла людина не встановлює психологічну дистанцію між собою і дитиною, намагається завжди бути ближче до неї, задовольняти її потреби, захищати від неприємностей. Батько або мати нібито відчуває себе одним цілим з дитиною. У таких батьків тривога за дитину значно підвищується, коли дитина починає відстоювати «власну автономію». За власною волею ця категорія батьків ніколи не дасть дитині самостійності, чим, безумовно, заважатиме її розвитку. Низькі ж бали за цією шкалою (1–2 бали) є ознакою того, що дорослий, навпаки, встановлює значну психологічну дистанцію між собою і дитиною. Що це – повага до особистості дитини чи батьківська байдужість – зрозуміти допоможуть інші показники методики.

Шкала «Контроль». Високі бали за шкалою «Контроль» (6–7 балів) свідчать про те, що доросла людина поводиться занадто авторитарно стосовно дитини, вимагаючи від останньої незаперечної слухняності і задаючи дитині жорсткі дисциплінарні рамки. Вона нав'язує дитині майже в усьому свою волю. Така поведінка батьків далеко не завжди може бути корисною для дітей, тому що сприяє розвитку пасивності, психологічної загальмованості та інфантилізму. Низькі бали за цією ж шкалою (1–2 бали) навпаки, свідчать про те, що контроль

за діями дитини з боку дорослої людини практично відсутній. Це може бути не дуже добре для навчання і виховання дітей. Найкращим варіантом оцінки педагогічних здібностей дорослої людини за цією шкалою є середні оцінки, від 3 до 5 балів.

Шкала «Ставлення до невдач дитини». Високі бали за шкалою «Ставлення до невдач дитини» (7–8 балів) є ознакою того, що доросла людина вважає дитину маленькою невдахою і ставиться до неї як до нетямущої істоти. Інтереси, захоплення, думки і почуття дитини здаються дорослій людині несерйозними, і вона ігнорує їх. Навряд чи такий дорослий може стати гарним вчителем і вихователем для дитини. Низькі бали за цією ж шкалою (1–2 бали), навпаки, свідчать про те, що невдачі дитини дорослий вважає випадковими і вірить у неї. Ця віра, як правило, передається самій дитині. І навіть якщо дійсно були якісь негаразди – дитина завдяки батьківській вірі та підтримці обов'язково їх подолає.

2. Організація та проведення досліджень. На цьому етапі виконувалася практична частина дослідження. Проведено короткий інструктаж, після чого респонденти отримали форми, в яких була описана кожна техніка. З метою конфіденційності, форми не підписувалися.

3. Обробка результатів дослідження. Етап передбачав проведення первинної обробки вихідних даних кожного методу, компонування матеріалу, введення даних у таблиці та графічне представлення результатів.

4. Інтерпретація отриманих результатів та їх оформлення. На цьому етапі дані були структуровані та інтерпретовані кожна з обраних технік. Кожен статистично значущий показник інтерпретувався відповідно до опису, наведених у використуваних методах.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження психологічного клімату сім'ї як чинника формування Я-концепції у юнацькому віці

З метою дослідження впливу психологічного клімату сім'ї на формування Я-концепції в юнацькому віці ми на добровільних засадах залучили до

емпіричного дослідження 50 юнаків та дівчат у віці 16-18 років, та одного з їх батьків. Респонденти - молоді люди перебувають у статусі студентів та курсантів закладів вищої освіти. Статевий поділ юних респондентів наступний: 42 % чоловічої статі, 58 % - жіночої. 76 % молодих людей зазначили, що проживають з батьками. Лише 24 % з опитуваних юнаків проживають з одним із батьків (з мамою).

Провівши методику вивчення загальної самооцінки (додаток А) юнаків та дівчат було виявлено такі результати (див. рис. 2.1):

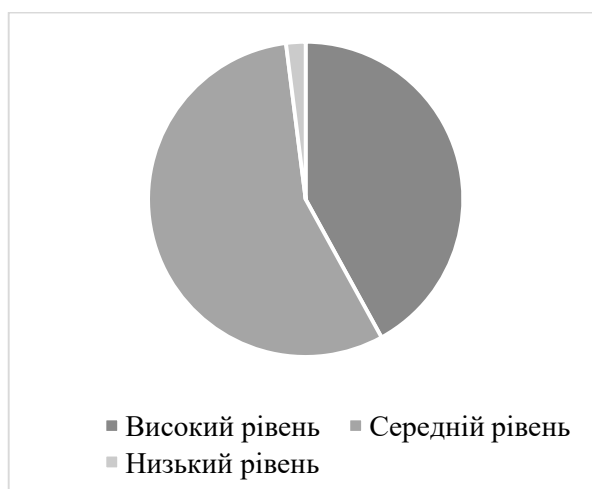

Рис. 2.1. Рівні самооцінки юнаків та дівчат

42 % серед опитаних респондентів юнацького віку характеризуються високою самооцінкою, 56 % притаманний середній рівень самооцінки. Лише у одного юнака, що складає 2 % загальної кількості опитаних респондентів юнацького віку, виявлено низьку самооцінку.

Юнакам та дівчатам з високою та середньою самооцінкою властиво позитивно відноситись до себе та оточуючих, вірити в свої сили, адекватно оцінювати свої здібності і можливості, активність їх спрямована на різні види діяльності, а також на міжособистісні контакти та взаємодію в соціумі.

Низька активність, негативне відношення до себе та оточуючих, агресія, тривога, низький рівень успішності, відсутність інтересів - є характерним для негативної Я-концепції.

Серед респондентів, які характеризуються високою самооцінкою гендерний склад такий: чоловіча стать - 38,1 %, жіноча – 61,9 %. Також 81 % опитаних проживають з батьками, а з мамою проживає лише 19 %.

Відсоткове співвідношення юнаків з середньою самооцінкою чоловічої статі становить 46,43 %, в той час як жіночої – 53,57 %. Серед цих респондентів 78,57 % проживають в повних сім'ях, а 21,43 % - живуть з мамою.

Як вже зазначалося для дослідження Я-концепції залучених юнаків та дівчат ми використали «Шкалу самооцінки» (підлітковий, юнацький вік). Далі ми прикріпимо та проаналізуємо результати за деякими питаннями з цього опитування.

Більшість респондентів не вважають, що вони сором'язливі, так думають про це: часто – 8 % опитаних, інколи – 30 %, зрідка – 42%, ніколи – 20 % (див. рис. 2.2).

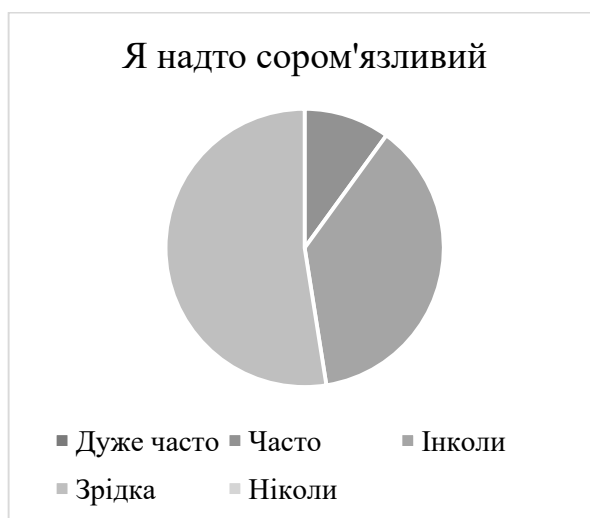

Рис. 2.2. Сором'язливість молодих людей

Також більшість опитаних юнаків та дівчат вважають, що вони виглядають не гірше за інших: думають про це часто – 8 % опитаних, інколи – 26 %, зрідка – 40 %, ніколи – 28 % (див. рис. 2.3).

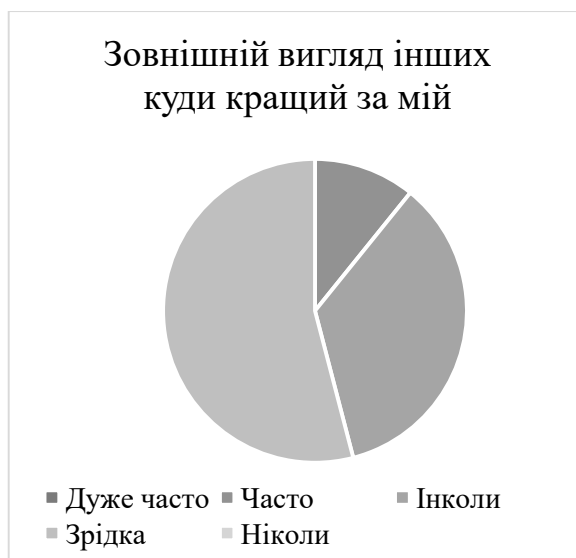

Рис. 2.3. Впевненість у зовнішньому вигляді

Ці показники стосуються позитивного ставлення до себе, тож серед опитаних можемо виділити наступне, що більшість юнаків та дівчат ставляться до себе повністю або частково позитивно.

Більше 80 % юнаків та дівчат інколи хочуть підтримки від друзів, (див. рис. 2.4).

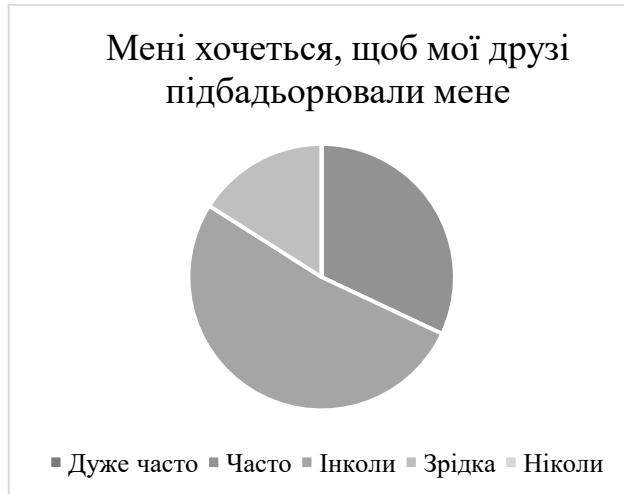

Рис. 2.4. Необхідність в підтримці друзів

Результати опитування також показали, що більшість молодих людей хвилюється за своє майбутнє: думають про це дуже часто – 14 % респондентів, часто – 36 %, інколи – 38 %, зрідка – 10 %, ніколи – 2 % (див. рис. 2.5).

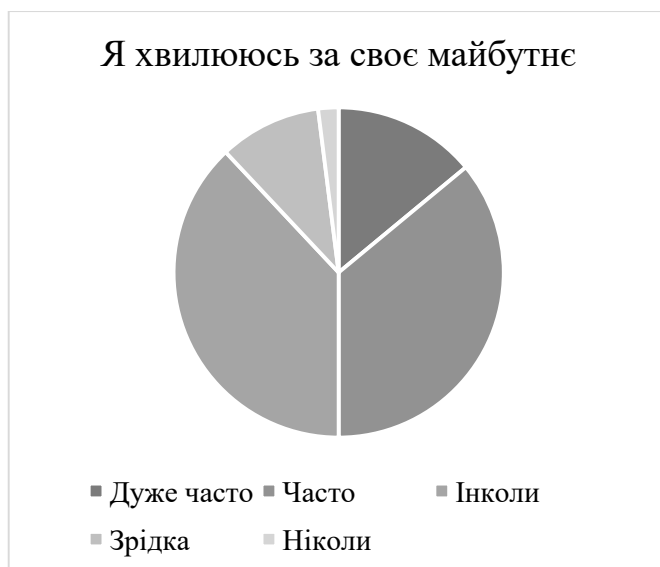

Рис. 2.5. Ставлення до майбутнього в юнацькому віці

В той же час, майже половина юнаків та дівчат вважають, що їм не вистачає впевненості в собі: думають про це часто – 12 % опитаних, інколи – 36 %, зрідка – 32%, ніколи – 20 %) (див. рис. 2.6).

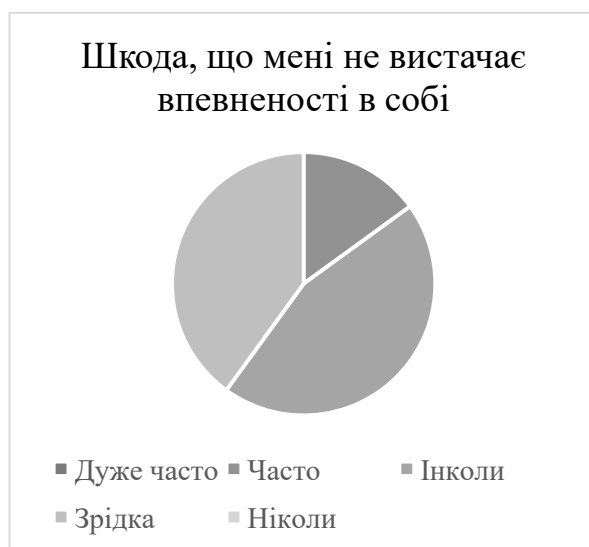

Рис. 2.6. Впевненість молодих людей

Для дорослих учасників експерименту, ми запропонували методику «Психологічний клімат сім'ї» (див. Додаток В), щоб зрозуміти, як самі батьки можуть оцінити клімат у їхній родині.

Дослідження проводилося таким чином, щоб анкету юного респондента можна було ідентифікувати з анкетною одного з батьків. Це було зроблено для того, щоб прослідкувати зв'язок між рівнем самооцінки молодої людини з психологічним кліматом в його сім'ї.

Нами були отримані такі результати опитування дорослих членів родини, які виховують дитину юнацького віку.

Пишати стійким сприятливим емоційним і психологічним кліматом (результат 23-35 балів) у своїй сім'ї, можуть 11 досліджуваних з вибірки 50 осіб, що відповідно становить 22 % батьків. Визначили, що у їхніх сім'ях нормальний психологічний клімат, з переважаючим позитивним настроєм (результат 16-22 балів), хоча й є деякі негативні фактори 66 % опитаних.

Нестабільний клімат в родині з мінливим настроєм (результат 9-15 балів) визначили найменша кількість досліджуваних – 12 % (див. рис. 2.7).

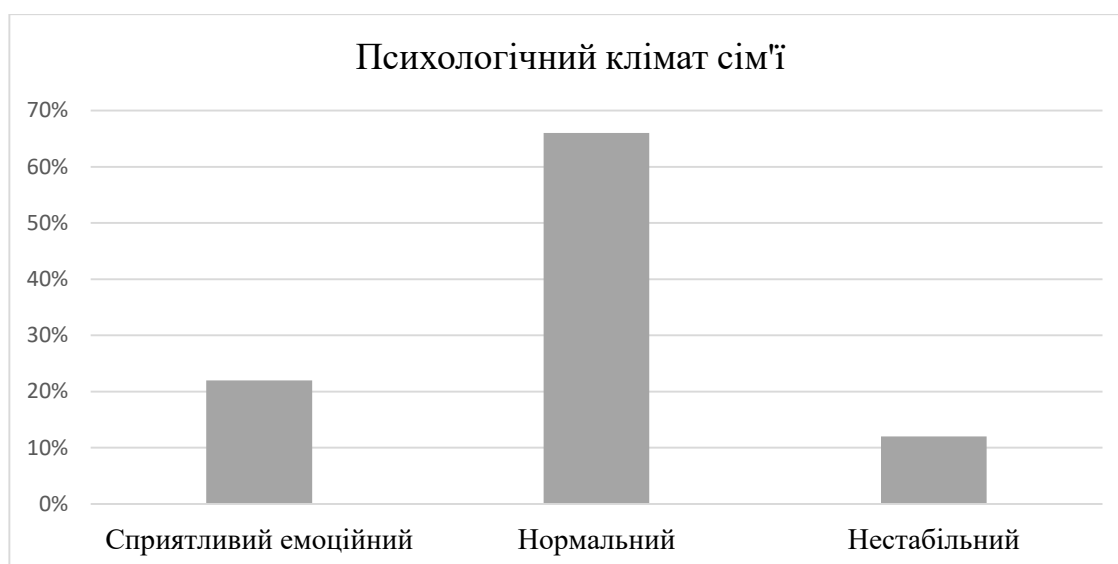

Рис. 2.7. Психологічний клімат сім'ї опитаних респондентів

Для оцінки взаємозв'язку між показником клімату сім'ї та показником Я-концепції було проведено кілька етапів статистичного аналізу із застосуванням методу дисперсійного аналізу (ANOVA) в Python. Нижче наведено опис виконаних дій:

Було створено таблицю з даними, що включала два показники: клімат сім'ї (незалежна змінна) та Я-концепцію (залежна змінна).

Дані були представлені у вигляді таблиці з 50 спостереженнями (див. табл. 2.1.).

Таблиця 2.1.

Показники психологічного клімату сім'ї та Я-концепції

Учасник	Показник клімату сім'ї (бали)	Показник Я-концепції (бали)
1	33	72
2	31	70
3	28	68
4	21	55
5	32	62
6	21	55
7	27	67
8	18	55
9	16	49
10	32	55
11	17	54
12	20	54
13	34	55
14	30	53
15	28	48
16	18	52
17	17	52
18	22	53
19	21	48
20	20	49
21	32	55
22	19	46
23	22	46
24	21	45
25	32	45
26	21	44
27	20	37
28	17	44
29	19	44
30	18	40
31	22	40
32	31	107
33	19	34
34	16	33
35	19	31
36	21	28
37	9	27
38	14	25

Продовження таблиці 2.1.

39	21	26
40	22	27
41	11	25
42	25	24
43	9	23
44	11	22
45	21	21
46	13	16
47	18	36
48	21	35
49	21	36
50	19	37

Для аналізу використовувалася бібліотека statsmodels у Python.

Було побудовано лінійну модель залежності між показниками, де Я-концепція виступала залежною змінною, а клімат сім'ї — незалежною.

Застосовано метод одностороннього дисперсійного аналізу для перевірки значущості впливу незалежної змінної.

Для наочного представлення залежності побудовано графік регресії з використанням бібліотеки seaborn.

На графіку відображено тренд лінійної залежності між показниками, що дає змогу візуально оцінити силу та напрямок взаємозв'язку.

Значення статистики $F = 34.87$ ($p < 0.001$) вказує на статистично значущий зв'язок між кліматом сім'ї та Я-концепцією.

Побудований графік підтверджує наявність позитивної залежності: зі зростанням показника клімату сім'ї спостерігається збільшення показника Я-концепції.

Результати аналізу свідчать, що сприятливий клімат у сім'ї позитивно впливає на формування Я-концепції.

Аналіз даних стилю батьківського ставлення в спілкуванні з дитиною за Оленою Мерзляковою показав, що за шкалою «Прийняття дитини» 92 % батьків мають високі бали, що свідчить про те, що вони проявляють виражене позитивне ставлення до юнака. У цьому випадку, дорослий сприймає молоду людину такою, яка вона є, поважає і визнає її індивідуальність, підтримує інтереси, плани та проводить з нею досить багато часу, не нав'язуючи своїх поглядів, 8 % батьків мають середні бали, що вказує на двобокість позиції останніх, радість і успіх своєї дитини вони охоче підтримують, пишаються досягненнями, але у випадку невдачі у поразці звинувачують юнака.

За шкалою «Кооперація» високі бали набрали 34 % батьків, що свідчить у проявленні зацікавленості батьків планами дитини, намаганні допомогти, високій оцінці інтелектуальних, творчих здібностей молодої людини та бажанням батьків бути з дитиною на одному рівні. 66 % батьків мають середній рівень, що також свідчить про зацікавленість батьків долею дітей в юнацькому віці.

За шкалою «Симбіоз з дитиною» високі бали отримали – 16 % батьків, це вказує на те, що дорослий не створює психологічної дистанції між собою та дитиною, прагнучі завжди бути поруч, задовольняти її потреби та захищати від будь-яких труднощів. Такий батько чи мати сприймає себе як єдине ціле з дитиною. У цих батьків значно підвищується тривожність, коли молоді люди починають наполягати на своїй самостійності. Вони, як правило, не схильні

добровільно надавати дитині свободу, що, безсумнівно, може стримувати її розвиток.

Низькі ж бали за цією шкалою у 13 % опитаних батьків. Це означає, що вони, навпаки, встановлюють значну психологічну дистанцію між собою і молодого людиною, а у 71 % опитаних батьків середні бали за цією характеристикою.

За шкалою «Контроль» отримали наступні дані: 4 % батьків мають високі бали, це означає, що вони діють авторитарно стосовно молоді людини, вимагаючи безумовного підпорядкування та накладаючи суворі дисциплінарні рамки, можливо навіть нав'язують їй свою волю в багатьох аспектах. 39 % респондентів показали низькі результати, що свідчить про те що такий стиль взаємин у їх сім'ях майже відсутній. Середні оцінки від 3 до 5 балів, отримала більша частина батьків – 57%.

Що стосується шкали «Ставлення до невдач», 94 % батьків набрали низький бал, що вказує на те, що вони невдачі своєї дитини в юнацькому віці сприймають як тимчасові і випадкові, та вірять, що молоді люди самі в змозі їх подолати. 6 % батьків набрали високі бали. Це вказує, що дорослі мають тенденцію у бік ставлення до юнака як до «маленького невдахи», як до нетямущої істоти. Батьки вважають своїх нащадків нездатними до самостійності, відкритими для поганих впливів, батькам здається що контролюючи дитину, вони демонструють любов і турботу про неї.

Отже, діти, які зростають у сім'ях із авторитетним стилем виховання, демонструють задоволеність стосунками з батьками, а також мають середній або високий рівень самооцінки. Це сприяє позитивному розвитку та формуванню їхньої Я-концепції. Підтримка, любов, турбота, відкриті спілкування, високий рівень довіри, спільні інтереси та прийняття процесу дорослішання дитини забезпечують позитивний вплив на її особистісний розвиток.

Натомість ліберальний або авторитарний стилі виховання можуть мати негативні наслідки. Надмірний контроль і суворість або, навпаки, уникання конфліктів і дистанціювання від дитини послаблюють зв'язок із батьками.

Передача виховних функцій іншим соціальним інститутам негативно впливає на «Я-концепцію» молоді людини, що проявляється у зниженні самооцінки та самоповаги.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що батьки відіграють ключову роль у формуванні Я-концепції дитини в юнацькому віці. Вибір методів і стилю виховання має вирішальне значення, особливо в період активних змін у свідомості та організмі юнака, а також у перебудові його взаємин із соціумом. Важливо, щоб батьки зберігали зв'язок і довіру з дитиною, не дозволяючи вулиці чи друзям стати основними джерелами впливу на її особистість.

Наше дослідження підтверджує гіпотезу, що сприятливий психологічний клімат у сім'ї з авторитетним (демократичним) стилем виховання є найкращим середовищем для розвитку особистості в юнацькому віці. Водночас несприятливий клімат у поєднанні з ліберальним або авторитарним стилем виховання може негативно позначитися на формуванні Я-концепції, що проявляється низькою самооцінкою та недостатньою самоповагою. Оскільки досвід, отриманий у сім'ї, зберігається протягом усього життя, жоден соціальний інститут не може зрівнятися із сім'єю за силою і тривалістю впливу на особистість.

2.3. Практичні рекомендації щодо поліпшення та стабілізації психологічних характеристик особистості у юнацькому віці та формування у них позитивної Я-концепції

Змінити самооцінку людини – завдання непросте. Людина інтерпретує події через призму власного досвіду та уявлень про себе, пристосовуючи їх значення до цих уявлень. Тому важливо з раннього дитинства формувати позитивну Я-концепцію, щоб уникнути необхідності виправлення її в майбутньому.

Динаміка оцінювальних суджень змінюється від підліткового до юнацького віку. У підлітків самооцінка багато в чому залежить від очікуваних оцінок однолітків і спрямована на пошук відповіді на питання: яким я є серед

інших, наскільки я схожий на них. Найбільший вплив на самооцінку підлітка чинять підтримка батьків та відносини з однолітками.

В юнацтві оцінювальні судження орієнтовані на власний ідеал. Юнаки прагнуть відповісти на питання: як мене сприймають оточуючі, наскільки я відрізняюся від них і наскільки наближаюся до свого ідеалу.

У юнацькому віці значних змін у когнітивній та емоційній сферах вже не відбувається так активно, як у підлітковому. Юнаки користуються набутими раніше можливостями, оскільки пік фізичних змін припадає на підлітковий період. Формування Я-концепції в підлітковому та юнацькому віці значною мірою залежить від соціальних ситуацій.

Соціальні обставини підлітків і юнаків різняться. Підлітковий вік – це період емансипації від сім'ї, коли з'являється прагнення до незалежності від батьків. Значущими стають не лише батьки, а й інші люди, виникають нові типи стосунків, такі як дружба та любов.

Юнацький вік виразно ілюструє загальні тенденції та напрямки розвитку самооцінки – підсилення процесів диференціації та інтеграції у становленні її змісту та специфічних характеристик, її дієвості як механізму довільної психічної регуляції. Самооцінка юнаків набуває виразного інтеріоризованого характеру, спираючись на вже наявні внутрішні еталони.

У юнацькому віці ключовими стають цінності, пов'язані з самостійністю, відповідальністю, цілеспрямованістю та усвідомленням власного існування. Вони включають здатність до самостійної постановки цілей, прагнення до успіху та мудрості — ті якості, що лише починають формуватися в старшому підлітковому віці.

Важливим мотиваційним аспектом в цей період є прагнення до новизни та змагань. Молоді люди віддають перевагу свободі, творчості, розмаїттю, сміливості, життєрадісності та допитливості. У цьому віці вони активно шукають власний життєвий сенс, обираючи цінності, що забезпечують незалежність, свободу вибору та відповідальність за власне життя.

Особистий успіх для юнаків є важливим показником компетентності та засобом здобуття соціального визнання. Водночас значну роль відіграють цінності, пов'язані з міжособистісними стосунками, такими як щира любов, вірна дружба та відданість. Не менш важливим є прагнення до внутрішньої гармонії та збереження цілісності свого внутрішнього світу.

Отже, ціннісні орієнтації юнацького віку спрямовані на пошук сенсу життя, досягнення особистих цілей, утвердження свободи вибору та розвиток гармонійних стосунків з оточенням, водночас зберігаючи внутрішню згоду із собою.

У юнацькому віці спостерігаються позитивні зміни в Я-концепції завдяки розумінню та підтримці з боку соціального оточення, а також участі в психосоціальних програмах і інтервенціях, спрямованих на розвиток самовизначення та психологічного благополуччя. Формування більш усвідомленої особистої ідентичності вимагає врахування психосоціальних впливів і індивідуальних особливостей, що сприяють розвитку Я-концепції.

Вплив батьків на розвиток Я-концепції в юнацтві відбувається через:

Свободу чи обмеження. Батьки можуть дотримуватися різних стратегій у вихованні: від жорсткого контролю до майже повної свободи, або знаходити баланс між цими підходами.

Тепло та відчуженість. Хоча всі батьки люблять своїх дітей, ступінь відкритого прояву цієї любові може значно різнитися. Часте вираження теплих почуттів має позитивний вплив на формування Я-концепції.

Зацікавленість чи байдужість. Надмірна зацікавленість або повна байдужість батьків негативно впливають на розвиток дитини. Байдужість завдає більшої шкоди, ніж навіть жорсткі виховні методи.

У цій науковій роботі було розроблено рекомендації, засновані на результатах дослідження Я-концепції серед молоді, для сприяння формуванню позитивної Я-концепції у юнацькому віці.

Сприяння розвитку індивідуальності. Визнання та прояв власної унікальності є ключовою умовою формування позитивної Я-концепції. Ця

рекомендація закликає до прийняття та розкриття своїх унікальних рис і особливостей.

Активний саморозвиток. Поглиблене дослідження своєї ідентичності, цінностей та інтересів сприяє усвідомленню себе та кращому розумінню власних потреб.

Дотримання особистих цінностей. Постійність у цінностях є основою позитивного самовизначення. Виявлення та дотримання життєвих принципів забезпечує внутрішню гармонію [58, с. 211].

Формування самооцінки. Регулярний аналіз сильних і слабких сторін допомагає об'єктивно оцінювати себе, підвищуючи впевненість у власних силах.

Розвиток емоційного інтелекту. Опанування навичок управління емоціями та зміцнення емоційної стійкості сприяє позитивному ставленню до себе і до інших.

Постановка особистих цілей. Чітке визначення цілей дозволяє зосередитися на досягненні успіху та мотивує до самовдосконалення [58, с. 212].

Розвиток критичного мислення. Осмислення власних переконань і поглядів сприяє глибшому розумінню себе та своїх життєвих прагнень.

Навички подолання труднощів. Здатність знаходити ефективні способи вирішення проблем допомагає зберігати позитивне ставлення до себе навіть у складних ситуаціях.

Прийняття помилок. Сприйняття помилок як ресурсу для зростання та навчання відкриває можливості для вдосконалення.

Розвиток рефлексії. Регулярний аналіз своїх дій і реакцій сприяє особистісному розвитку та самопізнанню.

Підтримка соціальних зв'язків. Довірливі стосунки з друзями та родиною відіграють важливу роль у формуванні позитивної самоідентифікації.

Готовність до нового досвіду. Відкритість до нових ідей та переживань сприяє розширенню світогляду і гармонійному розвитку особистості.

Розвиток емпатії. Здатність розуміти почуття й емоції інших людей покращує стосунки та сприяє вдосконаленню емоційного інтелекту.

Самовираження. Розкриття своєї індивідуальності через творчість або інші засоби допомагає формувати позитивний образ себе.

Участь у психосоціальних програмах. Залучення до тренінгів і програм, спрямованих на підтримку психологічного благополуччя, сприяє розвитку позитивної самоідентифікації.

Постановка невеликих цілей. Регулярне формулювання й досягнення малих завдань сприяє поступовому вдосконаленню та підтриманню мотивації.

Здоровий спосіб життя. Турбота про фізичне здоров'я позитивно впливає на психологічний стан і сприяє формуванню позитивного образу себе.

Звернення до фахівців. Професійна підтримка психологів або консультантів допомагає вирішувати складні питання та сприяє формуванню позитивної «Я-концепції».

Позитивна Я-концепція відображає усвідомлення людиною власної цінності, здатність до самовдосконалення та впевненість у своїх можливостях. Дослідження показали, що більшість юнаків, які брали в ньому участь, вже мають сформовану позитивну Я-концепцію, що сприяє їхньому емоційному благополуччю та успіху в різних аспектах життя.

Однак, навіть за наявності таких позитивних рис, у результатах респондентів були виявлені аспекти, які потребують додаткової уваги та розвитку. Серед них: труднощі у спілкуванні, надмірна критичність до себе, відчуття самотності, тривожність, а також недостатньо розвинені навички вирішення конфліктів.

Для формування позитивної Я-концепції психологи, педагоги та батьки можуть використовувати різні методи та техніки:

Індивідуальні консультації на основі результатів діагностики.

Групові заняття, тренінги та тематичні бесіди.

Тренінгові групи, що допомагають юнакам та дівчатам краще пізнати себе та опанувати позитивні стратегії самореалізації.

Так, наприклад, вправи, які найбільше сприяють самопізнанню: «Хто я?», «Моє я», «Я реальне – бажане – майбутнє», «Яким мене бачать інші?».

Вправи, які визначають процедуру самоаналізу: «Автобіографія», «Лист собі», «Фіксування позитивного», «Мої хороші справи».

Для розвитку емоційно-ціннісного ставлення до себе та розвитку самовпевненості та самоповаги сприяють такі вправи, як: «Приємні спогади», «Подолання сумнівів у своїх силах», «Сценарій власних змін».

Усвідомити особистісну цінність допоможуть вправи: «Самоототожнення», «Внутрішній діалог», «Формування цінності «доброта»», а для проектування майбутнього – «Моє майбутнє», «Я в майбутньому», «Прогнозування подій».

Інтерактивні техніки та психологічні вправи, застосовувані в тренінгових групах, є одними з найбільш ефективних засобів особистісного розвитку. Такі заняття дають юнакам та дівчатам можливість краще пізнати себе, усвідомити свої сильні та слабкі сторони, подолати невпевненість, навчитися керувати власними емоціями та внутрішнім світом. Вони сприяють успішній реалізації в поведінці та формуванню позитивної самооцінки.

У групових дискусіях учасники, аналізуючи висловлювання один одного, починають усвідомлювати свій потенціал і можливості для особистісного зростання. Вони також можуть зрозуміти, що багато відчуттів власної неадекватності формуються під впливом оточуючих. Це дозволяє їм навчитися протистояти негативному впливу зовнішніх обставин і використовувати їх на свою користь.

Під час обговорень важливо наголошувати, що кожен може стати впевненішим у собі, змінивши стиль мислення та спрямовуючи свої думки в позитивне русло.

Однією з перешкод на шляху до формування позитивної Я-концепції є труднощі у встановленні та підтримці дружніх стосунків, що виникають у частини молодих людей. Це питання потребує особливої уваги для їх соціальної адаптації та розвитку.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження здійснено всебічний теоретичний аналіз поняття «психологічний клімат сім'ї», який визначено як сукупність міжособистісних відносин, емоційної атмосфери та взаємодії членів родини. Психологічний клімат сім'ї є важливим чинником, який визначає емоційний фон і характер взаємин у сім'ї. Він включає такі компоненти, як взаєморозуміння, підтримку, довіру, відкритість, прийняття й емоційну теплоту.

Я-концепція формується протягом усього життя, але юнацький вік є ключовим періодом, коли відбувається активне самопізнання, становлення самооцінки та усвідомлення власної ідентичності. У результаті проведеного дослідження розкрито сутність і структуру Я-концепції, що включає когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти. Особливу увагу приділено чинникам, які впливають на формування Я-концепції в юнацькому віці, зокрема типам сімейного виховання, рівню підтримки, прийняття й стилям комунікації в сім'ї. Виявлено, що позитивний психологічний клімат сприяє розвитку гармонійної особистості, тоді як негативні фактори, такі як конфлікти чи відсутність емоційного контакту, можуть стати причиною формування низької самооцінки та внутрішніх конфліктів.

Розроблено та застосовано методика збору, обробки та аналізу емпіричних даних, що дозволила діагностувати самооцінку та Я-концепцію у вибраній групі молоді. Проведено анкетування і тестування, спрямовані на оцінку характеристик психологічного клімату сім'ї та їхнього впливу на формування Я-концепції осіб юнацького віку. Результати дослідження показали наявність суттєвого взаємозв'язку між позитивними характеристиками сімейного психологічного клімату (підтримка, прийняття, емоційна теплота) та розвитком впевненої та адекватної Я-концепції. У сім'ях з негативним кліматом, спостерігались ознаки заниженої самооцінки та внутрішніх психологічних суперечностей у юнаків.

Проаналізовано вплив психологічного клімату сім'ї на формування Я-концепції у юнацькому віці. Виявлено, що гармонійні сімейні стосунки є

базовою умовою для формування у молоді позитивної самооцінки, впевненості у собі та адекватного самосприйняття. Натомість дисгармонійні стосунки, включно з домінуючими стилями виховання типу авторитарного чи гіперопіки, призводять до внутрішньої невпевненості, труднощів у соціалізації та формуванні негативної Я-концепції.

У юнаків, які виховуються в сприятливих сімейних умовах, спостерігається вища самооцінка, впевненість у собі та позитивне ставлення до свого майбутнього.

На основі проведеного дослідження було розроблено рекомендації для батьків і педагогів щодо створення сприятливого психологічного клімату в сім'ї. Основні напрями рекомендацій включають:

формування атмосфери емоційної підтримки та довіри між членами сім'ї.
забезпечення відкритої комунікації та конструктивного вирішення конфліктів.

уникнення надмірного контролю чи авторитаризму, стимулювання самостійності та особистісного розвитку юнаків.

проведення просвітницької роботи для батьків щодо психологічних потреб юнаків у період становлення їхньої особистості.

Підкреслюється важливість підтримки, емоційної близькості, відкритої комунікації та довіри між членами сім'ї. Запропоновано використовувати різні методи та техніки: індивідуальні консультації на основі результатів діагностики, групові заняття, тренінги та тематичні бесіди, спрямовані на формування позитивної Я-концепції та розвиток самовпевненості.

Робота має теоретичну та практичну цінність, оскільки поглиблює розуміння ролі сімейного середовища у формуванні особистості та відкриває перспективи для подальших досліджень у цій галузі. Результати можуть бути використані в роботі практичних психологів, педагогів і соціальних працівників для підтримки особистісного розвитку молоді.

Таким чином, дослідження підтвердило, що психологічний клімат сім'ї є одним із ключових чинників формування Я-концепції у юнацькому віці.

Сприятливі сімейні взаємини сприяють становленню гармонійної, впевненої в собі особистості, тоді як негативний клімат може гальмувати цей процес.

Тобто якщо сім'я буде тим надійним місцем, де безпечно та комфортно, де підтримають, приймуть справжнім, вислухають, не розкритикують за невдачі, і при цьому будуть належним прикладом тобто будуть авторитетами, юнак буде більш впевнений в собі, з високим рівнем самоповаги та адекватною самооцінкою, менш залежною від оточуючих, відкритим до розвитку, соціалізації, активної діяльності, а невдачі та складнощі не будуть здаватись такими критичними та зупиняти молоду людину, що в свою чергу позитивно впливатиме на розвиток та формування його Я-концепції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А. Практика і теорія індивідуальної психології. Москва: Академічний проект, 2007. 240 с.
2. Александров Ю. В. Особливості Я-концепцій осіб юнацького віку. *Всеукр. наук.-практ. конф.*: Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2018. С. 269–271.
3. Анопрієнко О. В. Стиль батьківської поведінки як детермінанта виникнення та подолання тривожності у підлітковому віці. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. Київ, 2011. С. 12–24.
4. Бацилева, О. В., Гресько, І. М. Позитивна Я-концепція як ресурс психологічного здоров'я особистості. *Психологічний часопис*. 2019. Вип. 5(11). С. 73–89.
5. Берегова Н., Федорчук П. Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2020. Вип. 6. С. 10–15.
6. Бернс Р. Розвиток Я-концепції та виховання. 1986. 421 с. URL: <https://pdfcoffee.com/-1986--pdf-free.html> (дата звернення: 02.09.2024)
7. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Київ: Либідь, 2003. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: навч.-метод. видання. 280 с.
8. Белякова Ю. А. Аналіз поглядів і становлення теорії Я – концепції особистості. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Проблеми загальної та педагогічної психології*. Київ, 2005. Вип. 3. С. 35–43.
9. Білоус О. В. Вікова психологія: навчальний посібник. Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2015. 108 с.
10. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї. Київ: МАУП, 2001. 96 с.
11. Бочелюк В.Й., Бочелюк В.В. Методика та організація наукових досліджень із психології: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 360 с.

12. Булах І. С. Консультативна психологія: підручник. Вінниця: Нілан, 2014. 484 с.
13. Вікова психологія: навч. посіб. / О. П. Сергєєнкова, та ін. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 376 с.
14. Волинець Н. Я-концепція як чинник особистісного самовизначення в ранній юності. Наталія, *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Психологія*. 2022. Вип. 1 (54). С. 27-34.
15. Гаміна Т. С., Гончар О. Ю. Педагогіка сімейного виховання: навчальний посібник. Луганськ: Альма-матер, 2012. 523 с.
16. Горецька О.В. Психологія сім'ї: навчальний посібник для студентів спеціальності «Практична психологія», «Початкова освіта». Бердянськ: Видавець Ткачук О.В., 2015. 216 с.
17. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: Навчальний посібник. Тернопіль: Економічна думка, 2004. 310 с.
18. Дмитренко А. К. Психологія сімейного виховання. Чернівці: Прут, 2001. 280 с.
19. Заєць С. С. Роль сімейного середовища в процесі соціальної адаптації дитини. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки* Луцьк, 2012. № 7(232). С. 139–144.
20. Зінченко С.О. Особливості Я-концепції в юнацькому віці. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2015. С. 112–114.
21. Зливков В.Л., Лукомська С.О. Теорія та практика психологічних тренінгів. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2019. 209 с.
22. Калюжна О. М., Дудко. А.О. Психологічні особливості формування Я-концепції у старшому шкільному віці. *Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти*. 2016. № 1. С. 3 – 9.
23. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: навч. посіб. – Київ: Вища школа, 1997. 394 с.
24. Кіреєва У. Теоретичні підходи до психологічного вивчення Я-концепції. *Психологія і суспільство*. 2010. № 4. С. 111–119.

25. Кісарчук З. Г. Психологічна допомога сім'ї: у 3 книгах. Навчальний посібник. Книга 2: Зарубіжні школи сімейної психотерапії у вітчизняному соціокультурному контексті. Київ: Главник, 2006. 160 с.
26. Коберник Л.О. Конфліктні форми поведінки: виникнення та подолання в юнацькому віці: методичні рекомендації. Умань: Алмі, 2009. 77 с.
27. Корват Л., Борисенко Л. Зв'язок психологічних захистів та особливостей Я-концепції особистості. *Наукові праці МАУП*. Психологія. 2022. № 2(55). С. 25–49 URL: <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2022.2.4> (дата звернення: 05.09.2024).
28. Костіна Т.О. Можливості юнацького віку для переосмислення гендерних стереотипів. *Габітус*. 2020. Вип. 12. Том 2. С. 155–159. URL: http://habitus.od.ua/journals/2020/12_2020/part_2/28.pdf (дата звернення 05.09.2024).
29. Кравець В. П. Психологія сімейного життя: (навчальний посібник для педвузів із спец. «Практична психологія»). Тернопіль, 1995. 311 с.
30. Крамченкова В.О. Психологія сім'ї. Харків: Видавництво «Новое слово», 2010. 238 с.
31. Кротенко В.І., Заставна І.С. Вплив стилю сімейного виховання на формування акцентуацій характеру у підлітків. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2014. Вип. 28. С. 290–293.
32. Кузікова С. Б. Теорія і практика вікової психокорекції. Навч. посібник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2015. 384 с.
33. Кучеренко С.В. Я - это я! Закономерности развития самосознания в подростковом и раннем юношеском возрасте. *Гуманітарні науки*. 2009, № 1. С. 118-123.
34. Кушнір Ю.В. Психодіагностика: навчальний посібник для студентів соціологів. Донецьк: КиЦ, 2012. 346 с.
35. Маценко Л. М. Педагогіка сімейного виховання: підручник 3-тє вид., переробл. та доповн. Київ: ЦП «Компринт», 2019. 376 с.

36. Молчанова О.М. Вплив емоційних переживань на розвиток особистості в юнацькому віці. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. № 7. С. 55 - 58.
37. Рось Л. М. Особливості становлення Я-концепції в період ранньої юності. *Вісник ЧНПУ. Серія: Психологічні науки*. 2015. Вип. 128. С. 231–233. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2015_128_53 (дата звернення: 16.09.2024).
38. Павлик Н.В. Психологія гармонізації характеру в юнацькому віці: монографія. Київ: Логос, 2015. 383 с.
39. Поліщук В. М. Психологія сім'ї: підручник. Суми: Університетська книга, 2021. 248 с.
40. Почупайло В. Мій образ «Я»: Психологія для старшокласників. *Психолог*. 2010. № 42. С.13-17.
41. Прокоф'єва О.О., Мартинюк А.Г. Формування субсфери Я-соціальної у юнацькому віці засобами гештальт-терапії. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 27. С. 460–470.
42. Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н.О. Гончарова та ін.; за ред. К.В. Седих. Полтава: Астроя, 2018. 342 с.
43. Психологія сім'ї. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. / Л.В. Помиткіна та ін. Київ: Видавництво НАУ «НАУ-друк», 2010. 270 с.
44. Савчин М. В. Вікова психологія: навч. посіб. 3-тє вид., переробл. та доповн. Київ: Академія, 2017. 366 с.
45. Свіденська Г. М. Особливості формування і розвитку самосвідомості на етапі переходу від підліткового до юнацького віку. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 4. С. 148–153.
46. Сіверський В. А. Особливості формування «Я-концепції» в юнацькому віці. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені*

- Г.С. Костюка НАПН України. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 22. С. 520-530.
47. Сіленко А.О. Особливості юнацького віку, які впливають на розвиток особистісної рефлексії. *Габітус*. 2023. Вип. 54. С. 92-97.
48. Слюсаренко М. Я-концепція як поняття психології. *Наукові перспективи*. 2023. № 1 (31). URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-1\(31\)-548-555](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-1(31)-548-555) (дата звернення: 15.09.2024).
49. Соколова І.М., Шайхлісламов З.Р., Ладика М.С. Вплив умов бойових дій на психологічний клімат сім'ї. *Вчені записки таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. Том 33 (72). № 5. 2022. С. 54-60.
50. Сольська Т. Основні чинники формування самосвідомості в юнацькому віці. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. Київ, 2010. № 1. С. 121-123.
51. Спиця-Оріщенко Н. Психологічні особливості розвитку особистості в ранньому юнацькому віці. *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Психологічні науки*. 2016. № 1 (16). С. 198-202.
52. Столяренко О. Б. Психологія особистості: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
53. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї: навч. посіб. Кременчук: ПП, 2015. 136 с.
54. Ткачук С. Психологічний аналіз самотворення позитивної Я-концепції. *Психологія і суспільство*. 2003. №3. С. 107–113.
55. Токарева Н.М. Основи вікової психології : навчально-методичний посібник. Кривий Ріг: ТОВ ВНП «Інтерсервіс», 2013. 283 с.
56. Федоренко Р. П. Психологія сім'ї: навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 364 с.
57. Федоришин Г. М. Психологічні проблеми сімейного виховання: навчальний посібник. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. 224 с.
58. Фурман А. А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.

59. Цуркан Т. Г. Взаємини дитини і батьків як визначальний фактор впливу на формування особистості. *Наука і освіта*. 2015. № 3. С. 120-125.
60. Худик А. В. Изучение профессиональной направленности в подростковом и юношеском возрасте. Київ: Освіта, 1992. 32 с.
61. Щербан Т.Д., Ковач О. В. Психологічні особливості самосприйняття в юнацькому віці. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Гуманітарні і суспільні науки*. 2016. № 20 (15). С. 153-162.
62. Яблонська Т. М. Актуальні проблеми досліджень сучасної сім'ї в Україні. *Український соціум*. 2004. № 2 (4). С. 80–84.
63. Alsaker F. D., Kroger J. Self-concept, self-esteem, and identity. *Handbook of adolescent development*. Psychology Press, 2020. 90–113 p.
64. Birren J.E. *The Psychology of Ageing* New. Jersey, 1964. 303 p.
65. Bromley D.B. *The Psychology of Human Ageing*. Liverpool, 1978. 416 p.
66. Glover E. *The Birth of the Ego*. New York. 1968.
67. Gregory C. E. The self-concept: Social product and social force. *Social psychology*. Routledge. 2017. 593–624 p.
68. Roberts M. *Handbook of Pediatric Psychology*. New York : Guilford Press. 2017.
69. Rogers C.R. *On Becoming a Person*. Boston: Houghton Mifflin, 1995. 400 p.
70. Методика «Шкала самооцінки» (підлітковий, юнацький вік). URL: <https://vseosvita.ua/library/metodika-skala-samoocinki-pidlitkovij-unackij-vik-372931.html>.
71. Методика «Психологічний клімат сім'ї». URL: <https://www.calameo.com/read/007290920943cdaa8c0fb>.
72. Тест на виявлення батьківського стилю спілкування з дитиною (за Оленою Мерзляковою). URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/000xn9-ee13.doc.html>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика «Шкала самооцінки»

(підлітковий, юнацький вік)

Досліджуваному пропонується тест-опитувальник, який містить 32 твердження, з приводу яких можливі 5 варіантів відповідей, кожний із яких кодується балами за схемою: дуже часто – 4 бали, часто – 3 бали, іноді – 2 бали, рідко – 1 бал, ніколи – 0 балів.

Інструкція: «Уважно прочитайте речення-судження і висловіть у чотирьох бальній системі своє ставлення до них. При цьому бали повинні означати: « Я думаю про це: «дуже часто», «часто», «іноді», «рідко», «ніколи». У бланку відповідей у відповідну графу праворуч поставте знак «+» (плюс).

Опитувальник (бланк відповідей)

Речення-судження	Я думаю про це:				
	Дуже часто	Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
1. Мені хочеться, щоб мої друзі підбадьорювали мене					
2. Постійно відчуваю свою відповідальність за роботу					
3. Я хвилююсь за своє майбутнє					
4. Багато з моїх знайомих мене ненавидять					
5. Я меншою мірою ініціативний, ніж інші					
6. Я переживаю за свій психічний стан					
7. Я побоююсь видаватися нерозумним					
8. Зовнішній вигляд інших куди кращий за мій					

9. Я боюсь виступати з промовою перед незнайомими людьми					
10. Я часто припускаюсь помилок					
11. Шкода, що я не вмію говорити належним чином з людьми					
12. Шкода, що мені не вистачає впевненості у собі					
13. Мені хотілося б, щоб мої дії схвалювались іншими частіше					
14. Я надто сором'язливий					
15. Я проживаю життя марно, моє життя некорисне					
16. Багато з моїх знайомих невірної думки про мене					
17. Мені немає з ким поділитися своїми думками					
18. Люди очікують від мене надто багато					
19. Оточуючі не особливо цікавляться моїми досягненнями					
20. Я легко збентежуюся					
21. Я відчуваю, що багато людей мене не розуміють					
22. Я не почуваю себе в безпеці					
23. Я часто без підстав хвилююся					
24. Я почуваю себе ніяково, коли вхожу в кімнату, де вже сидять люди					
25. Я почуваю себе скутим					
26. Я відчуваю, що люди говорять про мене за моєю спиною					
27. Я впевнений, що люди майже все сприймають легше, ніж я					

28. Мені здається, що зі мною повинна статися якась неприємність					
29. Мене хвилює думка про те, як люди ставляться до мене					
30. Шкода, що я не такий комунікабельний, товариський					
31. У суперечках я висловлююся тільки тоді, коли впевнений у своїй правоті					
32. Я думаю про те, чого чекає від мене громадськість					

Обробка та аналіз результатів

Кожній відповіді досліджуваного приписується певна сума балів відповідно до шкали: дуже часто – 4 бали, часто – 3 бали, іноді – 2 бали, рідко – 1 бал, ніколи – 0 балів.

Для того щоб визначити рівень самооцінки, необхідно додати бали кожного із 32 суджень.

Інтерпретація результатів:

Сума балів від 0 до 43 засвідчує високий рівень самооцінки, за якого людина, як правило, виявляється не обтяженою «комплексом неповноцінності». Особистість адекватно реагує на зауваження інших і рідко сумнівається у своїх діях. Характеризує впевнену у своїх діях людину.

Сума балів від 43 до 86 вказує на середній рівень самооцінки, за якого людина рідко страждає від «комплексу неповноцінності» і лише час від часу старається пристосуватися до думки інших.

Сума балів від 86 до 128 вказує на низький рівень самооцінки, за якого людина хворобливо переносить критичні зауваження на свою адресу, сумнівається у правильності своїх дій, старається завжди рахуватися з думкою інших і часто страждає від «комплексу неповноцінності».

Додаток Б**Тест на виявлення батьківського стилю спілкування з дитиною**

(за Оленою Мерзляковою)

Нижче запропоновані деякі твердження, які відображають можливе ставлення батька або матері до власної дитини.

Якщо ви згодні з тим чи іншим твердженням – зафіксуйте у бланку для відповідей поруч з номером твердження позначку «+» або «так». Якщо не згодні – відповідно позначку «-» або «ні».

Бланк для відповідей

1	7	13	19	25	31	37
2	8	14	20	26	32	38
3	9	15	21	27	33	39
4	10	16	22	28	34	40
5	11	17	23	29	35	41
6	12	18	24	30	36	42

Текст опитувальника

1. Моя дитина подобається мені такою, яка вона є.
2. Основна причина капризів моєї дитини – це егоїзм, лінощі і впертість.
3. Я завжди зважаю на думку дитини.
4. Я завжди співчуваю своїй дитині.
5. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла того, що особисто мені не вдалося в житті.

6. Моя дитина росте непристосованою до життя.
7. Я поважаю свою дитину.
8. Моя дитина часто робить такі вчинки, що заслуговують на осуд.
9. Батьки повинні не тільки вимагати від дитини, але і самі пристосовуватися до неї, ставитися до неї з повагою, як до особистості.
10. Потрібно якнайдовше тримати дитину подалі від реальних життєвих проблем, якщо вони її травмують.
11. Дитину з дитинства варто тримати у жорстких рамках, тільки тоді з неї виросте гарна людина.
12. Стосовно своєї дитини я часто відчуваю досаду.
13. Я охоче проводжу з дитиною свій вільний час.
14. Якщо проводити відпустку з дитиною, то неможливо нормально відпочити.
15. Я завжди беру участь в іграх і справах дитини.
16. Гарні батьки захищають дитину від труднощів життя.
17. Суворі дисципліна в дитинстві розвиває сильний характер.
18. Мені здається, що інші діти глузують з моєї дитини.
19. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас додому.
20. Коли я порівнюю свою дитину з її однолітками, то вони здаються мені вихованішими і розсудливішими.
21. Я дуже цікавлюся життям своєї дитини.
22. Я намагаюся виконувати всі прохання і побажання моєї дитини.
23. Я вважаю своїм обов'язком знати все, про що думає моя дитина.
24. Моя дитина, як губка, усмоктує в себе все найгірше.
25. Я відчуваю дружні почуття стосовно дитини.
26. Моя дитина спеціально поводиться погано, щоб дошкулити мені.
27. Діти рано починають розуміти те, що батьки можуть помилятися.
28. Я часто шкодую про те, що моя дитина дорослішає, і з ніжністю згадую той час, коли вона була ще зовсім маленькою.
29. Дитина повинна дружити з тими, хто подобається її батькам.
30. До моєї дитини постійно «липне» все погане.

31. Я поділяю захоплення моєї дитини.
32. Виховання дитини – це суцільні нерви.
33. Я часто визнаю, що у своїх вимогах і претензіях дитина по-своєму права.
34. Я захоплююся своєю дитиною.
35. Дитина не повинна мати секретів від батьків.
36. Я невисокої думки про здібності моєї дитини і не приховую цього від неї.
37. Прикрасі моєї дитини мені завжди близькі і зрозумілі.
38. Коли в компанії говорять про дітей, мені іноді стає соромно, що моя дитина не така розумна і здібна, як інші.
39. При прийнятті рішень в родині варто враховувати думку дитини.
40. Найголовніше – щоб у дитини було спокійне, безтурботне дитинство.
41. За суворе виховання діти потім дякують своїм батькам.
42. Моя дитина не в змозі зробити щось самостійно, і якщо вона це робить, то обов'язково щось виходить не так.

Обробка результатів

Підрахуйте кількість позитивних відповідей «так» за кожним рядком у вашому бланку-таблиці.

У правій колонці ви можете прочитати, що означають бали за кожною з обраних 6 шкал. Підрахуйте кількість «+» в кожному рядку

1. 7. 13. 19. 25. 31. 37. $\sum$ «+» Прийняття дитини
2. 8. 14. 20. 26. 32. 38. $\sum$ «+» Відторгнення дитини
3. 9. 15. 21. 27. 33. 39. $\sum$ «+» Кооперація
4. 10. 16. 22. 28. 34. 40. $\sum$ «+» Симбіоз з дитиною
5. 11. 17. 23. 29. 35. 41. $\sum$ «+» Контроль
6. 12. 18. 24. 30. 36. 42. $\sum$ «+» Ставлення до невдач

Шкала «Прийняття дитини» та «Відторгнення дитини»

В ідеалі шкала «Прийняття дитини» повинна набрати якнайбільше балів, а шкала «Відторгнення» – якнайменше або зовсім не набрати. Та в реальному житті не все буває ідеально. Порівняйте кількість набраних балів за цими показниками. Яка тенденція переважає у вашому випадку?

Високі бали за шкалою (6–7) «Прийняття» свідчать про те, що батько або мати має виражене позитивне ставлення до дитини. Дорослий приймає дитину такою, яка вона є, поважає і визнає її індивідуальність, схвалює її інтереси, підтримує плани, проводить з нею чимало часу і не шкодує про це. Високі ж бали за шкалою «Відторгнення» свідчать про те, що доросла людина відчуває стосовно дитини частіше негативні почуття: роздратування, злість, досаду. Такий дорослий частіше вважатиме дитину невдахою, не вірить у її майбутнє, низько оцінює її здібності і нерідко своїм ставленням травмує дитину.

Шкала «Кооперація»

Високі бали за шкалою «кооперація» (7–8 балів) є ознакою того, що дорослий виявляє ширий інтерес до того, що цікаве дитині, високо оцінює її здібності, заохочує самостійність та ініціативу, намагається бути з нею на рівних. Такі батьки, як правило, довіряють своїм дітям та намагаються зрозуміти їхню точку зору під час вирішення суперечливих питань.

Низькі бали по цій шкалі (1–2 бали) свідчать про те, що дорослий стосовно дитини поводить ся навпаки і не може претендувати на роль гарного педагога.

Шкала «Симбіоз»

Високі бали за шкалою «симбіоз» (6–7) балів достатні для того, щоб зробити висновок про те, що ця доросла людина не встановлює психологічну дистанцію між собою і дитиною, намагається завжди бути ближче до неї, задовольняти її потреби, захищати від неприємностей.

Батько або мати нібито відчуває себе одним цілим з дитиною. У таких батьків тривога за дитину значно підвищується, коли дитина починає відстоювати «власну автономію». За власною волею ця категорія батьків ніколи не дасть дитині самостійності, чим, безумовно, заважатиме її розвитку.

Низькі ж бали за цією шкалою (1–2 бали) є ознакою того, що дорослий, навпаки, встановлює значну психологічну дистанцію між собою і дитиною. Що це – повага до особистості дитини чи батьківська байдужість – зрозуміти допоможуть інші показники методики.

Шкала «Контроль»

Високі бали за шкалою «контроль» (6–7 балів) свідчать про те, що доросла людина поводиться занадто авторитарно стосовно дитини, вимагаючи від останньої незаперечної слухняності і задаючи дитині жорсткі дисциплінарні рамки. Вона нав'язує дитині майже в усьому свою волю. Така поведінка батьків далеко не завжди може бути корисною для дітей, тому що сприяє розвитку пасивності, психологічної загальмованості та інфантилізму.

Низькі бали за цією ж шкалою (1–2 бали) навпаки, свідчать про те, що контроль за діями дитини з боку дорослої людини практично відсутній. Це може бути не дуже добре для навчання і виховання дітей. Найкращим варіантом оцінки педагогічних здібностей дорослої людини за цією шкалою є середні оцінки, від 3 до 5 балів.

Шкала «Ставлення до невдач дитини»

Високі бали за шкалою «ставлення до невдач дитини» (7–8 балів) є ознакою того, що доросла людина вважає дитину маленькою невдахою і ставиться до неї як до нетямущої істоти. Інтереси, захоплення, думки і почуття дитини здаються дорослій людині несерйозними, і вона ігнорує їх. Навряд чи такий дорослий може стати гарним вчителем і вихователем для дитиня.

Низькі бали за цією ж шкалою (1–2 бали), навпаки, свідчать про те, що невдачі дитини дорослий вважає випадковими і вірить у неї. Ця віра, як правило, передається самій дитині. І навіть якщо дійсно були якісь негаразди – дитина завдяки батьківській вірі та підтримці обов'язково їх подолає.

Методика «Психологічний клімат сім'ї»

Опитувальник складається із 35 тверджень, за кожен відповідь «так» або «ні» нараховується 1 бал, якщо відповідь співпадає з ключем.

1. Мою родину можна назвати дружньою.
2. У нас є свої традиції спільних вечерь та обідів.
3. Мені завжди комфортно зі своїми рідними.
4. Домашня атмосфера найбільше сприяє до повноцінного відпочинку.
5. У нас не прийнято довго згадувати образи або розбіжності.
6. Вдома я відчуваю себе захищеним і фізично і морально.
7. Ми завжди раді гостям.
8. Я завжди можу розраховувати на допомогу і підтримку у родині.
9. Ми всі чудово розуміємо один одного.
10. Тривала відсутність вдома, викликає у мене щире тугу.
11. Всі наші друзі дуже люблять бувати у нас в гостях.
12. Відпочинок ми намагаємось проводити, по можливості, разом.
13. Робота виконується теж швидше, коли ми її робимо колективно.
14. Ми любимо грати разом в настільні ігри або співати в караоке.
15. У нас завжди весело і тепло.
16. Ми поспішаємо вибачитися за свої помилки, щоб не зробити боляче близькій людині.
17. Всі свята проходять у нас весело та радісно.
18. У будинку завжди порядок і затишок.
19. До нас люблять приїжджати та приходити в гості.
20. Окремим членам сім'ї не зовсім затишно вдома.
21. Спілкування з близькими можна назвати натягнутими.
22. Намагаюся швидше зачинитися у своїй кімнаті, щоб нікого не бачити.
23. Часто доводиться чути образи від близьких людей.
24. Дискомфорт у будинку настільки великий, що часом, зовсім не хочеться туди повертатись.

25. У будинку всі намагаються перекричати один одного, спілкуючись виключно на підвищених тонах.
26. Атмосфера в родині тяжка та напружена.
27. У своєму будинку я гостро відчуваю самотність, і те, що нікому не потрібен.
28. Перебування з сім'єю, діє на мене негативно.
29. У будинку часто вирують грози з криками та скандалами.
30. Всі прийоми гостей закінчуються конфліктами в сім'ї.
31. Деякі члени сім'ї мають занадто складний характер.
32. У нас є один неадекват, який руйнує усю гармонію
33. Звички деяких моїх близьких, мене дратують.
34. Ми не вміємо нормально реагувати на різні обставини.
35. Присутність у будинку деяких членів сім'ї, вибиває мене з колії.

Підрахунок балів:

Кожна відповідь так на питання від 1 до 19 зараховується 1 бал. Кожна відповідь ні на запитання 20 – 35, також 1 бал.

Шкали:

23-35 балів – ви можете пишатися стійким сприятливим емоційним і психологічним кліматом у своїй сім'ї.

16-22 бали – нормальний психологічний клімат, з переважаючим позитивним настроєм, але є деякі негативні фактори.

9-15 балів – нестабільний клімат в родині з мінливим настроєм. Така картина часто спостерігається в сім'ях де починається розчарування в партнері та присутня напруга в стосунках. Це уже серйозний сигнал, що потрібен порятунок сім'ї.

0-8 балів – стабільно негативний клімат, при якому не за горами розлучення. При цьому обоє усвідомлюють, що спільне життя є нестерпним, тому розтавання може стати вирішенням проблеми.